

A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

A 18. század első feléig a tanítás és a tanulás kérdése Európa-szerte elsősorban egyházi ügy. Ez egyaránt vonatkozik úgy a katolikus mint a protestáns országokra. Nem is lehetett ez másképpen, hiszen a rendszeres iskolázás kezdetei mindenütt az egyháziak utánpótlását szolgáló előírásokra nyúltak vissza. A latin iskolák egyházi kezdeményezésből nőttek ki. Diákságuk soraiban ugyan az idők folyamán a világi pályára készülők, vagy a csupán az általános — latin nyelvű — műveltség elsajátítása miatt iskolába járók száma ugyan fokozatosan növekedett, de jellegüket tekintve mégis mindig elsősorban egyházi intézmények maradtak. Keresztény és egyházi jellegük-ből következően az iskolák univerzálisak, amennyiben tanítványaik felvételénél növendékeiknek sem rendi állást, sem vagyoni helyzetet nem szabnak feltételül. Tehát, legalábbis elvileg, bárki járhat a latin iskolába, a „gymnasium”-ba, aki győzi a tanulást. Korlátozást csak a reformáció időszakában a felekezeti megoszlás jelent, amennyiben minden iskola vagy katolikus, vagy protestáns jellegű lesz és diakutánpótlását elsősorban saját híveiből toborozza. Az iskolákat egyháziak tartják fenn, alapítványokból, adományokból vagy az egyházi birtokok jövedelméből. Hatóságuk a katolikus országokban az illetékes püspök vagy még gyakrabban az oktatási intézményt fenntartó szerzetesrend főnöke, ritkábban a városi hatóság, de ilyenkor is rendszerint egy tanító szerzetesrenddel vagy káptalannal karöltve. A protestánsoknál az egyházkerület, egyháztanács vagy a város a fenntartó, de itt is mindig egyházi kézen van az irányítás.¹

1. A jelen tanulmányban foglalt feldolgozás az Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Miscellanea Fasc. 29. Nr. 192. alatt összegyűjtött, 1738 és 1770 közötti, azonos tárgykörbe tartozó iratok alapján történt, melyeknek gyűjtőcíme: *Studio-sorium Cathalogus et Regulatio*; ezért a fenti jelzetre a továbbiakban nem történik külön hivatkozás. A továbbiakban a kérdés általános megvilágítására felhasználást nyertek még: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899—1902. 1-2. köt.; KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*, Bécs 1927, 1-2. köt.; HETS Aurélián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma 1938; Iskolatörténeti adattár. Szerk. THURY Etele. Pápa 1906—1908; DÉZSI Lajos: *Középiszkolánk története*. (= Századok 1897—1898. évf.) valamint AMBRUS-FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században* (= *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1965—1966. Bp. (1967)); az iskolaügy fejlődése a számszerű adatok tükrében.

Mikor a diákság megélhetésének kérdéséről beszélünk, meg kell határozunk, kiket értünk diákok alatt. Bár a köznyelv az egyetemi hallgatókat is diákoknak nevezi, ezúttal a „gymnasium”-ok vagy pontosabban a latin „studium” tanulóiról lesz szó. Egyetem ebben az időszakban csupán Nagyszombatban van — ez is szoros kapcsolatban az alatta levő gimnáziummal — szakfőiskola az egri jogakadémia, egyházi alapítású (1740 óta) és gazdasági a szempezi Collegium Oeconomicum (1763 óta) ez állami célokat szolgál, de piarista tanárok vezetése alatt áll, tehát szintén egyházi jellegű. A többi magasabb fokú oktatást nyújtó tanfolyam erősen kapcsolódik a gimnáziumokhoz: ezeket Academia-nak nevezik, céljuk elsősorban teológiai alapoktatás. Kassán — melynek akadémiáját néha egyetemnek is nevezik —, Győrött, Budán, Egerben (a jogakadémiát megelőzően is) van ilyen, ugyanúgy a reformátusoknál Debrecenben. Az „Academia” tanmenetében Philosophia, Metaphisica, Theologia Moralis, Theologia Speculativa stb. évfolyamaival találkozunk. Ezek hallgatói a szülők, pártfogók vagy alapítványok jóvoltából többnyire már ellátottak; adománygyűjtéshez ritkán folyamodnak, leginkább még a reformátusoknál Debrecenben, de ott is szervezett módon.

Ugyanakkor lefelé is el kell határolnunk a diákság fogalmát. A népiskola tanulót nem tekinthetjük diákoknak. Az iskolafajok elhatárolásának kérdése itt annál fontosabb, mert e téren téves nézetek szivárogtak be még a tudományos köztudatba is. Akad nem egy olyan történész, aki a gimnáziumi alsó osztályokat tulajdonképpen elemi iskolának fogja fel. Ez a vélemény ahisztorikus, 19. századi szemlélet visszavetítése. A 18. században, legalábbis annak első háromnegyedében a határvonal az iskolázásban az anyanyelven oktató, közhasznú, valóban elemi ismereteket (olvasás, írás, némi számolás) nyújtó falusi vagy városi iskola és a latint tanító gimnázium („studium”) közt húzódik. Ámbár az elemi is egyházi irányítás alatt áll, az utóbbit megkülönbözteti tőle nemcsak a tanszervezet egysége — az iskolafenntartó azonossága és a tanmenet folyamatossága — hanem az is, hogy a studium nemcsak oktató, hanem ugyanakkor és főképpen nevelőintézmény is. Célja éppannyira, sőt még inkább hitbuzgalmi, mint ismeretközlő.

Döntő továbbá még egy elem. A latin iskola látogatására — melynek fenntartói a katolikusoknál a szerzetesrendek, a protestánsoknál az egyházkerület vagy a város — az elemi, a „schola vernacula”, az anyanyelvi iskola után vagy több-kevesebb otthoni magántanítás után kerül sor. Közvetlenül gimnáziumba legfeljebb olyan gyermekek kerültek, akiket otthon már bizonyos fokú alapismeretekben részesítettek.²

A gimnáziumi tanulók életkoráról a fennmaradt iskolai anyakönyvek némelyike és az 1738/39. évi diákösszeírás adatai közt található életkor-

2. Jellemző pl. a pozsonymegyei nemes családból származó SIGRAY László esete. SIGRAY *Hicce liber... vitae meae...* c. emlékiratában elmondja, hogy hétéves korában került a pozsonyi németnyelvű elemi iskolába. Itt azonban csupán egy háromnegyedévet töltött az elemi ismeretek elsajátításával — melyek otthon, perceptoroktól szerzett tudásának kiegészítésére szolgáltak — azután a „studium”-ot kezdte el a minimisták osztályában. 1703-ban declinista illetve minor parvista, 1704-ben a major parvaba jár, 1705-ben a grammatikai, a következő évben a szintaktikai osztályba. 1707-ben a poétikai osztály tanulója, 1708-ban és 1709-ben

megjelölések tájékoztatnak. Bár néha 7—8 évesek is akadtak a kezdő osztályokban, általában 9—10 év körül kezdték a gimnáziumi tanulmányokat, a „studium”-ot, de akadtak ennél jóval öregebbek is, mai kifejezéssel élve „túlkoros”-ak. Elvileg bármeddig, akár 30 éves korig is lehetett valaki diák, de általában 17—18 éves korban végeztek. A gimnáziumok tanulóinak létszáma azért magas, mert az osztályok száma sok, azonkívül az iskolahálózat kiterjedése állandóan gyarapította a tanulók számát. Ha valahol iskola nyílt, abba könnyen akadt tanuló, mert magáért az oktatásért fizetni nem kellett.

Az osztályok általában, főként a katolikus iskolákban, a következők: 1. *Minimistae* (számuk általában kevés; néha *Legentes*-nek is nevezik őket. Latin szövegek olvasását tanulják), 2. *Declinistae*, 3. *Coniugistae*, 4. *Comparatistae* — mindezek a latin nyelvtan alapelemeit sajátítják el, főnév- és igeragozást, fokozást. Ezeket az alsó osztályokat nem tekinthetjük egyfajta elemi iskolának, legfeljebb a szorosabban vett grammatikai és humaniora tananyag előkészítő osztályainak. Ezeknek az előkészítő osztályoknak nem mindegyike és nem mindig található meg minden gimnáziumban: az évfolyamokat ugyanis a szükséglet, a jelentkező tanulószám tudásfoka szerint elasztikusan állították össze. Néhol ezek az osztályok teljesen hiányoznak; másutt tananyagukat a *Comparatistae* és a *Principia* osztály közti *Minor Parva* és *Maior Parva* osztályokban adják elő. Ezekután jön az összefoglaló *Principia* osztálya, majd az ismétlő *Grammatica*, a *Syntaxis* és végül a *humaniora* évfolyamok: a *Poetica* és a *Rhaetorica* osztálya. Elvben tehát 11 osztály, illetve kurzus is lehetséges. A legelső négy osztály azonban többnyire nem népes, inkább a *Minor-* és *Maior Parva* az.

Abból, hogy az oktatás ingyenes, szabad, a diákoknak csupán megélhetésükről kell gondoskodniuk, következett, hogy helyzeti előnyben voltak azok, akiknek szülei az iskola székhelyén laktak, mivel nekik csak az iskolát kellett látogatniuk, élelemről, ruházatról a szülők ügyis gondoskodtak. Ez a polgárság és a városiasodott nemesség fiainak kedvezne. Azonban az adatokból az tűnik ki, hogy a polgárok az általában 6—7—8 éves stúdium idejét nem várják ki, hanem gyermekeiket, ha nem árulnak el különösebb tehetséget, néhány évi latin iskolázás után, ami bizonyos műveltségi színezetet ad, kézműves iparukra fogják, ha csak nincs velük nagyobb céljuk.

Nem szabad még egy tényezőt figyelmen kívül hagyni a diákság látszólagosan nagy lemorzsolódásánál. Vizsgált korszakunkban az életkor a maiénál jóval alacsonyabb és az ifjúsági halálozás is jóval nagyobb. Ez egyébként sokszor az iskolai anyakönyvek bejegyzéseiből is kitűnik. Sok diák — és nemcsak a szerény állású szülők fia — azért nem jut el tanulmányai befejezéséhez, mert meg sem érte azt a kort, amikor tanulmányait befejezhetné volna.

---

a rhaetorikát végzi: 1710-ben már a nagyszombati egyetem hallgatója. Mivel 1695-ben született, a gimnázium elvégzésekor 16 éves volt. 1702-ben kezdte középiskolai tanulmányait, összesen 8 évig járt a gimnáziumba. (OSZK Kézirattár, Föl. Lat. 4502, fol. 1—9.) A polgári vagy jobbágyi sorból kikerült diákok általában idősebb korban kerültek iskolába és ők nyilván tovább jártak a falusi vagy városi iskolamesterhez is, míg a jobbmódú nemeseknél az alapfokú oktatást rendszerint házi-tanítóként alkalmazott diák látta el.

A korszak iskolatörténeti forrásaiból — anyakönyvekből, diákösszeírásból — az derül ki, hogy a polgárság hazánkban kevéssé használta ki azt a lehetőséget, amit az iskolaközelség jelentett a számára. A tanulók nagy része vidéki nemes és nem kevés az ugyancsak falusi eredetű szabados vagy jobbágyzármazék sem. Az előbbieket részint műveltségi, „dekoratív” okokból tanulnak; az utóbbiaknál ellenben a tanulás szinte mindig pályaválasztási célból történik. A választott pálya legtöbbszörre az egyházi, melyet a fiatal parasztfiú falujából már ismer.

Hogyan kerülnek a szabadosok és jobbágyok fiai az iskolába? — merülhet fel a kérdés. Nem szabad elfeledni, hogy e kor embere nemcsak a földesúr—jobbágy osztályviszonylatban él, hanem Egyház—hívó vallási viszonylatban is, sőt ezt érzi elsődlegesnek, annál is inkább, mert az egyháziak a rendi társadalomban az első helyet foglalják el. A plébános pártfogása, esetleges anyagi támogatása tehát sokat jelenthet a tanulás elkezdése érdekében. Azonban olyan szempont is lehetséges, bár az előbbinél ritkábban, hogy földesúri támogatást is élvezett némely jobbágyfiú.

Ugyanis egyes földesurak, jobbágyaikkal kiválaszhattak értelmes, tehetséges fiúkat, akiket belső szolgálatra: kulcsárnak, íródeáknak szántak, mivel a műveltebb belső személyzet az udvarház díszét emelte. A szempont nyilván az volt, hogy a latin képzettség a nemesnél szükséges, de jobbágnál, kivált ha a „ház körül szolgál” szintén hasznos lehet. Bár a nemesi „kultur-monopólium” gondolata fel-felbukkan a korszakban, nem annyira általános, mint azt általában hiszik. Sőt, azok, akik a stúdiumot a nemesség soraiból a maguk rétegének vindikálják, többszörre a nagyszámú és egzisztenciát kereső nemesi ifjúság számára tett konkurrenciától félnek polgárok és parasztlakó gyermekei részéről. Ez a hang a szegényebb nemesség tagjai sorából inkább jöhetett, mint a nagyon vagyonos, reprezentálni tudó közép- és nagybirtokos réteg sorából. Hiszen a szegényebb nemesség egyik elhelyezkedési területe a gazdagabbak aulájában való szolgálat.

A vidéki diákok, nemesek vagy szabadosok, jobbágyok gyermekei számára mindenesetre az iskola székhelyén való tartózkodás a megélhetés problémáját vetette fel. Ezzel mindenképpen meg kellett birkóznuk, hogy tanulmányaikat eredményesen elvégezhessék.

Ahhoz, hogy a diákság helyzetét alaposabban meg lehessen ismerni, szükséges azoknak a kategóriáknak az áttekintése, melyekbe őket 1738-ban, a nagy pestisjárvány alkalmából, amikor a diákságot a Helytartótanács rendeletére összeírták, hogy a diákok helyváltoztatását — a járványveszély csökkentése érdekében — megszigoríthassák, az iskolafenntartók sorolták. Ezek a kategóriák képet adnak a megélhetésmód sokféleségéről.

A tanulóifjúság egy része otthon él, szülei látják el („domi suae vivit”), egy másik része hazulról kap ellátást, élelmiszert és szálláspénzt („domo vivit”); a két kategória nem választható el élesen. Ezek nyilvánvalóan túlnyomóan olyanok, akik vagy otthon az iskola székhelyén, vagy a közeli helységeken laknak, mindenesetre nem nagyon távol a szülőktől. Egyesek, főként előkelőbb és gazdagabb diákok saját költségeikre („suis sumptibus”) lakást bérelnek és ellátásukért fizetnek. Nem ritka a „mensa conducta” és „victu conductu” megjelölés sem: ezekkel a kifejezésekkel valószínűleg azokat jelölik meg, akik élelmüket rendszeres társadalmi segítség útján

szerzik meg. Sok szegény diák tanítással teremti meg a létfenntartásához szükséges feltételeket („conditio”); egyesek magában az iskolában segítenek az oktatásban („praeceptoratus”), esetleg valamelyik gazdagabb diák mellett. Nem kevés azoknak a száma, akik szolgálatot vállalnak lakásért és ellátásért („obsequium”), gazdagabb társaik mellett szolgák és így látogatják azokkal együtt az iskolát („ephaebus”, „famulus”) vagy városbeli polgárcsaládoknál, egyháziaknál („servitium”). A szegény diák néha templomi szolgálatot teljesít, mint: ministrálás, segédkezés a sekrestyés mellett, takarítás stb.: ezt „servit in Ecclesia” névvel jelölik meg; van, aki a szerzetesi rendházban vagy a kollégiumban szolgál: „servit in Collegio”. Némelyek a templom ének vagy zenekarában működnek („ex cantu”, „ex musica”) s ezzel biztosítják megélhetésüket, amit nemegyszer külön e célra létesített alapítványok biztosítanak. Nem ritkaság a szerzetes rendházakban a diák—portás („janitor”) vagy a rendházban és a vele kapcsolatban diák—konviktus étkezéseinél felszolgáló diák („credentialis”) sem. Mindezek lényegében címek arra, hogy a szegény diákokon segítsenek. Egyesekről pártfogó, „patronus” gondoskodik, aki rendszerint a városban élő pap, nemes vagy polgár. A szállásadónál („hospes”) élő diák néha fizetésért, néha ellenszolgáltatás nélkül, de legtöbbször személyes szolgálatokért (favágás, vízfordás, különféle házimunkák stb.) kapja ellátását. Rendezett a helyzete annak, akinek valamely alapítvány biztosítja a megélhetését. Ilyen alapítványt előkelő emberek közvetlenül a szerzetesrendnél, városi polgárok az illetékes plébániánál tesznek több-kevesebb szegény diák támogatására. Legbizonytalanabb azoknak a helyzetek, akik helybeli családoknál, mindennap másnál étkeznek („familiatio”). Vannak olyanok is, akik a szerzetesektől, papoktól kapnak alamizsnát („elemosyna”) vagy a rendház konyhájáról ételt („jusculum”), s valahol szívességből húzódnak meg. Tisztázatlan a nemritkán szereplő „habet victum” megjelölés értelme, mely csak arra utal, hogy az illetőnek van megélhetése, de hogy honnan, azt nem jelöli meg. Egyébként a szerzetesrendek csaknem mindegyike az iskola mellett „convictus”-t vagy „collegium”-ot tartott fenn, ahol a diákok lakhattak és ellátást is kaphattak. Az ellátásról néha a rend gondoskodott, néha maguk a diákok szervezték meg, a gazdagabbak hozzájárulásával támogatták a szegényebbeket. Ugyanez a protestáns iskolákban is megvolt, ahol ezt néha „collegium” néha „coetus” névvel jelölték.

A papnövendékekről, mivel ezeket a szerzetesrend vagy az illetékes püspökség már a sajátjainak tekintette, a „seminarium”-ban történt gondoskodás, ami teljesen egyházi intézmény volt.

Sokrétű a megélhetés módja különösen a 18. század első felében és közepén. Egy megélhetési mód ellen azonban a hatóságok küzdenek, s ez a „mendikálás”, a szegény diákok kéregetése. A barokk kor szellemisége az alamizsnáért való folyamodást távolról sem tartotta olyan lealázónak, mint a későbbi időknek az egyéni erőfeszítést méltányoló gondolkodásmódja. A hatóságok nem is ezért, hanem a kéregetéssel kapcsolatos kóborlás, az ellenőrizhetetlen utakon járás és az ezzel együttjáró kisebb-nagyobb bűncselekmények veszélye miatt tiltották. De ezzel viszont éppen a legszegényebb társadalmi rétegből származó diákok továbbtanulását veszélyeztették.

A Helytartótanács megalakulásától kezdve egyre erősödő mértékben igyekezett a fejedelmi abszolútizmus szellemében az élet minden megnyilvánulását szabályozni. Azonban a rendi szempontokat figyelembe kellett vennie. Az oktatás kérdésébe az első évtizedben csak kevéssé avatkozhatott be. Nem is tehetette ezt a magyar rendekkel való összeütközés veszélye nélkül, mert ezek az oktatás szabadságát rendi előjognak tekintették, anélkül azonban, hogy a nem nemesek ilyirányú szabadságjogait elvileg korlátozták volna.³ Ezért is nevezte ezt a korszakot némely múlt századi oktatás-történész a „szabad tanítás korszaká”-nak. Bizonyos szabályozási törekvések azonban már a Helytartótanács felállítását megelőzően is felmerültek. Így már az 1715. évi országgyűlésen hozott 74. törvénycikk 1. §-a kimondotta a semináriumok, konviktusok és kollégiumok felügyeletének uralkodói jogát és biztosította azt, hogy az uralkodó ellenőrizheti ezek számadásait s azt, hogy az alapítványok feltételeinek tényleg megfelelnek-e. Erre konkrét jogesetek alapján került sor. Az ifjúság nevelésére vonatkozóan az 1723. évi 70. törvénycikk az akadémiákon a bölcséleti, teológiai és jogi ismereteken kívül a külföldi egyetemeken előadni szokott állami és katonai ismeretek oktatásáról intézkedik, s megerősíti az 1715: 74. tc. alapítványfelügyeleti jogát. Az ugyancsak 1723. évi 105. tc. pedig az ifjúság taníttatásáról, kivált a „jó családból való és otthon rejtőzödő” fiatalemberek kiképeztetéséről intézkedett.⁴ Mindkét intézkedés elsősorban nemesifjakra vonatkozott; de a végrehajtásra nem került sor.

Mikor 1738-ban a török háború nyomán megjelent az országban a pestisjárvány, a Helytartótanács, mely a járvány megfékezésében is fontos szerepet játszott, elérkezettnek látta az időt az iskolák belső életébe való beavatkozásra. A pestisveszély terjedésének meggátolására elrendelik a közlekedés korlátozását, útlevélkényszert vezetnek be és intézkedések hoznak a csavargók, kóborlók ellen, így a mendikálva ide-oda vándorló „koldusdiákok” ellen is. Ezeket ki akarják záratni az iskolából — ezzel együtt a városokból — hogy a betegséget megelőzzék. Valemennyi iskola igazgatója utasítást kap arra, hogy terjessze fel a Helytartótanácsához a tanintézetébe járó diákok névjegyzékét, név, rendi állás, évfolyam, származáshely (illetőségi hely) és megélhetési alap megjelölésével. A rendelet 1738. november 12.-én kelt. E pontos statisztikai adatfelvétel sajnos nem készült el az ország minden iskolájáról, mert ezek közül sokat már akkorra a pestis miatt ideiglenesen bezártak. A korunkra maradt nem teljes összeírás így is becses statisztikai alanyagot szolgáltat. Egységes szempontjai elárulják, hogy már előbb átgondolt terv kivitelezésével állunk szemben; azt lehet következtetnünk, hogy a Helytartótanács már előbb is tervezett lépéseket ebben az irányban. Szándékát — a tanulóifjúság rendszeres ellenőrzését évenként felküldött iskolai névsorok útján — azonban nem sikerült elérnie.

3. Az oktatás korlátozása az abszolútizmus szellemében irányított országokban, pl. Franciaországban már hosszabb múltra tekinthetett vissza. Ott már RICHELIEU felvetette a szabályozás kérdését, COLBERT pedig a szakoktatást kívánta erősíteni a gimnáziumjellegű kollégiumok rovására. Az intendánsoknak már 1668-ban memorandumot kellett készíteniök a kollégiumokról. Ld. GODARD Ch.: *Les pouvoirs des intendants sous Louis XIV.* Paris 1901, 364 és 368. p.
4. *Magyar Törvénytár 1657—1740. évi törvénycikkek.* Ford. bev. TÓTH Lőrinc. Bp. 1900. 629 és 645. l.

A pestis elmúltával a névsorok felküldése abbamaradt, viszont megindult az oktatásügy szabályozása terén az a küzdelem, mely később az államhatalom intenzívebb irányítását tette lehetővé mind az oktatás szabadságának korlátozása, mind általában a szerzetesrendek, illetve a protestáns hierarchia oktatásügyi gyakorlatának szabályozása és a tanítás tartalmi átalakítása tekintetében.

A diákság nagyarányú gyarapodásához hozzájárult az iskolahálózat bővülése is. 1738/40 körül ez a bővülés csak néhány évtizedes múlttra tekint vissza. A jezsuitáknak régebbiek az iskolái, kezdeteik a 17. századba nyúlnak vissza; a piaristákéi jórészt újabbak: 1740 körül 19 iskolájuk van, ezek közül csak 6 keletkezett a szatmári béke időpontja előtt. Ez a szám utóbb 1766-ig a tulajdonképpeni Magyarország területén — Erdély és Horvátország nélkül — még 23-ra nőtt, míg a jezsuitáknak 1766-ban ugyane területen 29 iskolájuk van. A pálosrend is tart fenn kisgimnáziumokat, grammatikai osztályig bezárólag, de csak kettőt: Pápán és Sátoralja-újhelyen: ezek 1738-ban már megvannak, s 1766-ban is fennállnak.

Később, 1766-ban, mikor hivatalosan összeírják az ország gimnáziumait a Helytartótanács és a Kancellária utasítására, 3 ferences, 3 minorita, 1-1 bencés, domonkos és premontrei gimnáziumról is van adat. Ez utóbbiak elsősorban a rendi utánpótlást nevelték és nem nagy létszámúak.

Ugyanakkor az evangélikusoknak is van 16 gimnáziumuk — egy kivételével az ország északi részén, ebből 6-7 teljes gimnázium. A reformátusoknak 23 gimnáziumuk van 1766-ban, de ebből csak 4-5 lehet teljes, a többi „partikula”, kisgimnáziumi tagozat. Iskoláik túlnyomó része az Alföldön és a Felső-Tiszavidéken található.

Az 1766-ban fennálló 63 katolikus, szerzetes gimnáziumból mintegy 30 a teljes (20 jezsuita és 10 piarista) a 39 protestánsból talán 12.⁵ Ez az iskolahálózat egy negyedszázaddal előbb nagy részében már működött. Pontos számokat mondani azért nehéz, mert az iskolák jellege változott, de általában inkább fejlődött, még a kormányzat által visszaszorított protestánsoknál is, akik felsőbb osztályaik korlátozásáért az alsóbb tagozatok kifejlesztésével kerestek kárpótlást.

Ez a tekintélyes számú iskolát magában foglaló hálózat volt a bázisa a nagy létszámú, s ha nem is egyforma arányban, de minden társadalmi rétegre kiterjedő diákságnak.

Felvetődik még a nagyszámú diákság láttán az a kérdés: milyen pályára képesít a gimnázium? Milyen követelményrendszer szűrőjén átmenve kap bizonyítványt, egyáltalán miért tanul a sok diák?

Itt mindennekelőtt alá kell húznunk egy előbbi megállapítást. A 18. század első felének iskolája elsősorban nem szakképesítést, sőt egyáltalán nem képesítést adó intézmény, mint a mai, hanem mindenekelőtt nevelőinté-

5. A bővülés adatai KORNIS i. m. 32—37. lap és a közölt térkép továbbá *A piarista diák kis kataloza. 1642—1942.* Bp. 1943, 47. lapján közölt térkép adatai alapján, valamint FINÁCZY i. m. I. köt. 93—94. l. HETSCH 1741-ben 25 jezsuita gimnáziumról tud (i. m. 17—18. lap). A közölt számadataink csak a szorosan vett Magyarországra vonatkoznak, Erdély és Horvátország nélkül, melyekre e tanulmányban nem voltunk tekintettel.

mény. Célja az emberi lélek formálása: a tananyag ehhez eszköz. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a gyakorlati élet céljaira igen hasznos eszköz.

A latin nyelv ebben a korban még Európa-szerte a tudomány és a műveltség nyelve, éspedig nemcsak a katolikus, hanem a protestáns országokban is, bár jelentősége halványodni kezd, főként a francia nyelv előretörése következtében. De igazán műveltnek csak az számít, aki latinul meg tudja magát értetni: ennek pedig az a gyakorlati haszna van, hogy e nyelv ismerője Európa-szerte a műveltekkel szót tud váltani. Gyakorlatilag nyitva áll előtte Európa minden művelt köre. A stíluskészségre koncentráció, retorikus oktatás sem annyira elméleti jelentőségű mint tűnik. Az iskolából kikerülő és továbbtanuló fiatal ember főleg papnak vagy jogásznak készül. Mindkét pályán a jó stíluskészség rendkívül fontos követelmény. Tehát gyakorlati célra is alkalmas az oktatás anyaga. Arról nem is beszélve, hogy az iskola a tollforgatásra megtanít, arra, hogy legrosszabb esetben is mint írnok megkereshesse a kenyerét az, aki azt elvégezte.

A diákok zöme azonban nem kenyérkereset érdekében tanul, hanem a művelődésért, vagy egy általa felismert hivatás eléréseért, ami legtöbbször egyházi, főleg a szegényeknél. Az egyházi pálya felvevőképessége is a legnagyobb. A birtokos nemes fia többnyire a műveltség díszéért jár iskolába, egyfajta társadalmi közvélemény nyomása alatt. A polgár többnyire úgy okoskodik, hogy egy kis latint sajátítson el a fia, mielőtt elkezd a mesterséget. Itt is a műveltségi szempont hat. Bizonyítvány, mint kvalifikáló tényező csak kevés helyen jön számba, leginkább a királyi szolgálatban, de ott is sok a kivétel. Nem a bizonyítvány a döntő, hanem az alkalmasság szempontja.

Mindezt figyelembe véve: a diákság célja nem homogén, de a tanulást, kivált a szegényeknél, egyfajta vállalkozásszerűség jellemzi. Olyan vállalkozás, amely valamilyen eredményt hozhat, s amiért érdemes — esetleg koplalni, koldulni is.

A Helytartótanács az 1738/39-es pestis után, nem nyugodott bele abba, hogy az iskolaügyben az általa rendszetinek felfogott kérdést ne oldja meg. Korlátozó rendelkezései azonban nem találtak meghallgatásra, vagy ha átmenetileg meg is tartották ezeket, a társadalomban sokkal erősebb gyökeret vert a „mendikáns” diákok segítése, s a velük való együttérzés, semhogy a koldusdiákoknak a tanulás lehetőségéből való kizárását végre lehetett volna hajtani.

Már 1741. február 1-i kelttel határozattervezetet készített a Helytartótanács, amelynek célja a parasztfiatalság tanulásának korlátozása volt: ez egyben megvilágítja az 1738. évi katalóguskérés hátterét is.

A Helytartótanács észrevette — szól az indoklás — hogy a nagyszámú tanulóifjúság többsége csaknem minden nélkül növekszik fel. Azért kért katalógust az iskoláktól, hogy megismerhesse mindenkinek a körülményeit, s ezáltal elérhesse, hogy a felség a közjó érdekében intézkedhessék. Felvetődik az a kérdés, hogy vajon az oktatásban, mint nemesi előjogban ne csak a nemesek gyermekei vehessenek-e részt? A polgárok gyermekeit ugyan nem lehet kizárni, de az szintén felvetődik, hogy a szabadosokéit csak bizonyos megkötéssel engedjék az oktatásba, a jobbágyok fiait pedig teljesen kizárják-e? A Helytartótanács úgy határozott, hogy a nemesek szaba-

don járhassanak iskolába. A szabad királyi városok polgárai és a szabadosok (libertinusok) kiket földesuruk felszabadított, ne ütközzenek nehézségbe, bárhol és bármikor járhassanak az artes liberales elsajátítására iskolába. A munkára született falusi ifjúság, melyet szülei nem tudnak támogatni, mindenféle kéreget, s míg elér a retorikai osztályhoz, teljességgel elszokik a munkától. Ezek gyakran emlegetik a papi és szerzetesi hivatást, ámde a tapasztalat azt mutatja, hogy sokan visszatérnek szüleikhez és sem a közadókat, sem a földesúri cenzust nem fizetik meg, és mindenkinek terhére vannak. Ez nyilvánvaló. Azonban a parasztok gyermekei közül többen kiválnak és az országnak nevezetes szolgálatokat tesznek. Nehogy tehát mindenki elől el legyen zárva ez az út, közérdekből elrendelik, hogy a parasztok gyermekei számára csak úgy engedik meg a tanulmányok folytatását, ha az alábbi három követelménynek eleget tesznek: 1.) Az apai jobbágytelken egy másik testvér vagy más jobbágy marad, s ezt a földesúr az iskola igazgatójának hivatalosan igazolja: másként a jobbágyfiú nem mehet iskolába. 2.) Megélhetésről és öltözetről gondoskodnak a tanuló fiú számára, nehogy koldulnia kelljen. 3.) Aki így a grammatikai osztályig elvégezte tanulmányait, s tehetségének jelét adta, tovább tanulhat. Ha nem bizonyult tehetségesnek, menjen vissza a földműveléshez, hogy távolléte miatt ne érje kár a mezei munkát: „rusticus ad labores natus” („a paraszt a [mezei] munkára született”). Így — mondja a határozattervezet — az ország jobban el lesz látva földművesekkel, s az adóterheket is könnyebben viselik el. Elrendelik, hogy ez okból bizonyítványt (igazolást) adjanak a diákoknak. Nehogy pedig a messziről jött ifjú az iskolában magát nemesnek vagy polgárnak mondja, megtévesztve az igazgatót, a nemesek és a szabadosok, a megye alispánjától, a polgárok illetőségi helyük magisztrátusától kiállított igazolást hozzanak az iskolának. Mert több tanár, mint azt a tapasztalat mutatja, a jól öltözött ifjút megkedveli s nem csak kivételesen bánik, de úgy is viselkedik vele, mintha nemes lenne, még ha alacsony származású is. A tanárok sokszor maguk sem ismerik az ország nyelvét, a humaniorákban latinul tanítanak. S mivel az országban ilyen tanárokat alkalmaznak, így sokszor a tanár és tanítvány alig értik meg egymást. Így aztán gyakran elhanyagolják az oktatók a tanulóifjúságot.

Éppen ezért — mondja a határozattervezet — helyesnek látszik elrendelni, hogy a syntaxisig bezárólag az egész királyságban olyan tanerőket alkalmazzanak, akik a magyar nyelvet, mint az országban legfontosabbat („velut in Regno hoc principaliorem”) tökéletesen tollba tudják mondani a tanulóknak. Minden évben decemberig a tanulóifjúság jegyzékét, mely feltünteti a diákok rendi állását, megélhetési alapját és igazoló iratait, a Helytartótanácsnak fel kellene küldeni. A határozattervezet készítői befejezésként kérik, hogy a király „az 1723. évi 105. artikulus értelmében a nemes ifjúságnak az erkölcs és a politikai tudományok terén való előrehaladásának biztosítására a javaslatokat vegye figyelembe és kegyesen rendelje el”.

A javaslat lényegében az 1723. évi országgyűlés törvényeinek realizálását sürgeti, elsősorban a nemesség szempontjából. Bizonyos, hogy akik elkészítették, alaposan megvizsgálták az 1738 és 1739. évek folyamán, elszórva még később is felküldött névsorokat. Ezek statisztikai ismertetésére itt nem térhetünk ki: csupán néhány kiragadott adatot közölhetünk. Így

Sopronban a jezsuita gimnázium rhaetorikai osztályában a közrendű (nem nemes és nem polgár) diákok százalékos aránya 1738-ban 41%, a privigei piarista gimnáziumban ugyanazon osztályában 38% (a mezővárosi polgárok fiai nélkül!), Lőcsén a jezsuitáknál 32%, Gyöngyösön, ugyancsak jezsuita iskolában 28%, a váci piaristáknál 22%; de még Nyitrán is, a szegénynemesek hazájában, hol ezeknek özönlése a studiumra nagyon erős, 11%, sőt az arisztokratikusnak tartott Budán is 5,5%; itt viszont a rhaetorikai osztály állományának pontosan a fele polgár.⁶ Kétségtelen tehát, hogy elég nagyszámú parasztsorból kikerült diák járta, sőt végezte is el a középiskolát. Ezek egy része biztosított megélhetésű volt — hiszen voltak igen jómódú jobbágy szülők is, akik szívesen taníttatták fiaikat — másrészt a szegény diákok sorában igen sok a nemes — Nyitrán pl. 75 nemesi származású rhaetorból csak 38-nak van biztos és jó megélhetési alapja. Szegény diák tehát sok volt, s nemcsak paraszti sorból kerültek ki.

A határozattervezet 1741. február 20-ról van keltezve. Aláíróként JELENFFY János Lénárt helytartótanácsi kancellista szerepel rajta. Bizonyos, hogy az értelmi szerző nem ő volt, hanem sokkal befolyásosabb személyiség: talán gróf KÁROLYI Sándor, a tartománybiztoság igazgatója, mint ez egy négy évvel későbbi beadványtervezetből kiderül.

A nemesi rendi szemlélettől átitatott, de kétségtelenül átgondolt és figyelmes helyzettanulmányon alapuló határozattervezet nem ért el eredményt. Mindenesetre mérsékletet jelentett ez is azokkal a túlzókkal szemben, akik az oktatást nemesi kiváltsággá szerették volna tenni: a jobbágyi származásúak közti szelekció azonban nem volt egyértelmű.

Kétségtelen, hogy akadtak, akik tanulás ürügyén kóboroltak és inkább koldultak, mintsem tanultak. Ezek lényegében a földet odahagyó munkanélküliek voltak. Ez azonban távolról sem csak jobbágyszármazásúakból kikerülő réteg volt: akadtak benne szabadosok, városi zsellérek, vagy polgárok, sőt nemesek fiai is, különösen olyanok, akiket családi okok — például az elárulás — űztek el hazulról. A mendikálás bizonyosan nem volt jó megoldás, de azoknak a számára, akiknek nem volt támogatójuk, az egyetlen lehetőség tanulmányok végzésére. A papnöveldekben kevés a férőhely, sok a jelentkező; világi pályára készülőknek még nehezebben akad patrónus. Így a mendikálás sok szegény diák számára az egyetlen megoldásnak látszott. Lényegében ez nem is volt más, mint az egyházi és világi pályákra készülő értelmiségi utánpótlás társadalmi segítség útján való biztosítása, oly formában, mely nem ró túl nagy terhet az egyesekre és ez a kisebb teher is önkéntes és esetleges jellegű.

A határozattervezet a szelekciót csak a felsőbb tanosztályokban kívánta alkalmazni. Az általános műveltségi elemet, a latin nyelv alapjait, kevésbé tehetséges jobbágygyermek elől sem zárja el, tehát némi közművelődési tendencia is felfedezhető benne, bár intézményesen nem is biztosítja,

6. A százalékos adatok az 1. jegyzetben említett diákösszeírás vonatkozó iskolai osztályai a rendi állást feltüntető rovatainak kiértékelése alapján. A tényleges százalékos arányok esetleg még nagyobbak lehetnek, mert nem kizárt, hogy jobbágyszármazásúak nemesként vagy polgárként szerepeltek az iskolában, de — extrém eseteket kivéve — aligha valószínű, hogy nemesek vagy polgárok közrendűeként jelentkeztek volna.

mert a földesúr, ha akarta, meggátolhatta a jobbágygyermek iskolába járását. Más kérdés, hogy ezzel a joggal általában nem éltek, kivált a sűrűn lakott, s munkaerő-fölösleggel bíró vidékeken nem. Ugyanakkor határozottan figyelemreméltó a rendelettervezetnek az a szándéka, hogy a középiskolában a magyar nyelv, „az ország legfontosabb nyelvének”, szerepét növelni kívánja, az oktatásban is helyet szán neki, rést ütve ezzel az erősen formális latin oktatáson.

A határozattervezetből azonban nem valósult meg semmi. Az uralkodónak nem adott ki a Helytartótanács óhajának megfelelő határozatot.

A jobbágyság és általában a szegények oktatását korlátozni kívánók nem maradtak tételek. Egy 1745. augusztus 7.-i kelttel a Helytartótanács elé terjesztett javaslatból kitűnik, ki volt a fő szorgalmazó: ennek aláírója NÁDASDY Lipót gróf, 1730 óta helytartótanácsi consiliarius, utóbb pedig Magyarország kancellárja.

NÁDASDY e javaslatában mindenekelőtt kifejti, hogy a gimnáziumba járáshoz minden társadalmi helyzetű ifjúnak nyitva áll az út. E szabadsággal nem ért egyet. „Mivel ezidőszereint annyira szabad a gimnáziumba járás, hogy nincsen semmiféle rendi szabályozás, ez a köznépek, a szabadosoknak, a polgároknak csakúgy meg van engedve, mint a nemeseknek, így gyakran megtörténik, hogy a legalacsonyabb helyzetű szülők is, hogy fiaikat távolfekvő gimnáziumokba küldhessék, utolsó pénzüket is kiadják, viszont a közadók megfizetéséhez ugyanakkor nem tudnak elégségesen hozzájárulni.” Mindennapi tapasztalat — folytatja —, hogy az iskolákat előzőnlík a szüleik végső költségén élő, magukat eltartani nem tudó diákok. „Ezért úgy vélem, hogy e visszaélést (abusus), az iskolák látogatásának ezt a veszélyes szabadságát korlátozni kellene...” Azt tartja, ha ez megtörténik, fellendülnek a mesterségek és a földművelés.

Kérdés, nem túloz-e NÁDASDY? Bizonyos, hogy sok szegény diák járt iskolába. Bizonyos, hogy az iskolába járás lehetőségével számos jobbágyszületésű diák is élt. De hogy ez veszélyeztette volna a közadókat: túlzás. Aki „mendikált”, arra a szülőknak nem volt oly sok költsége, akit viszont a szülők tartottak el, annak megélhetése valamelyes fölöslegre enged következtetni — hiszen a közadók behajtásánál nem volt mentesítő körülmény a gyermekek tanulása. Inkább ürügy ez, talán egyfajta félelem egy nem nemesi tanult réteg kialakulásától, s egészen biztosan az adózók számának csökkenésétől.

NÁDASDY nyilvánvalóan nem ismerte fel az iskolalátogatás valódi hátterét. Emögött ugyanis nemcsak egy hivatás választása, nemcsak esetleges társadalmi emelkedésvágy volt, hanem sokszor — kivált az ország északi részeiben — egyfajta relatív agrártúlnépesedés is, úgy a jobbágytelken élő kismemesség, mint az osztódó telken élő jobbágyság köreiben. Márpedig a jobbágytelkek osztódását a földesurak sem látták jó szemmel, sőt, igyekeztek meg is gátolni. A szegény diákok száma éppen ezeken a népes — felvidéki, nyugat-dunántúli — országrészekeken volt nagy, s e diákokból jutott a délebbi országrészek iskoláiba is — nagyrészt koldusdiák-migráció révén. Olyanfajta, reményekkel kecsegtető vállalkozás volt ez a diákság is, mint a katonának állás: megélhetés és érvényesítési lehetőség kombinációja, egyénenként változóan hol egyik, hol a másik faktor a döntő.

NÁDASDY azonban, különös módon, nem veti fel a szegény nemesek iskoláztatásának hatósági úton történő támogatását. Pedig, ha a nemesi rend következetes képviselője, okvetetlenül eszébe kellett hogy jusson az 1723. évi 105. törvénycikk. De nem: NÁDASDY nem kíván pozitív lépést a nemesifjak taníttatásának megkönnyítésére. Merőben negatívan, azt szeretné elérni, hogy az iskolaigazgatók csupán az alispán igazolásával ellátott nemeseket vehessenek fel az iskoláikba. Más rétegek, így a szabadosok és a polgárok fiai közül csak azokat, akik lakóhelyük magisztrátusától írást hoznak arról, hogy szüleik őket élelemmel könnyűszerrel eltartják. A jobbágyok gyermekei közül a jó tehetségűeket patrónus, a szülők vagy a kincstár támogatásával engedjék tanulni, ha a földesúr nem szenved kárt emiatt. Szorgalmazza, hogy évenként készítsenek katalógust a diákokról s azt terjesszék fel a Helytartótanácsnak.

Ez a nemesi rendi privilégiumok szellemétől áthatott beadvány, mely a közjólét, az adózók terhének könnyítésének mezébe burkolja a földesurak érdekeit, ezúttal sem talált meghallgatásra a királynőnél. NÁDASDY nem engedett: MÓRICZ András helytartótanácsi titkár 1745. augusztus 13-i kelttel írja a felterjesztés mellékletében, hogy a tartománybiztosság igazgatója, a gróf (KÁROLYI Sándor)* már 1741. február 1.-én az adózók összességének könnyítését, a parasztfjúság iskolába tódulásának közérdekből való korlátozását célzó felterjesztésére annak idején királyi döntést (benigna resolutiot) kért. Ez még mindig nem történt meg. Most NÁDASDY sürgeti a resolutiot.

Ezekből az adatokból látható, hogy a közösségi segítyezésből élő diákok száma nem csökkent, sőt — a diákság számának e korbéli általános növekvő tendenciájával egybeesően — még nőtt is. Nőtték a velük kapcsolatos problémák is.

Bár NÁDASDY 1746-ban kancellár lett, s figyelme így sok más egyéb problémára is ki kellett hogy terjedjen, a diákság kérdése továbbra is szőnyegen maradt.

Nem kis része volt ebben annak, hogy egyre növekszik a diákság nyugtalanságát mutató jelek száma.

Bár a diákok mindig hajlamosak voltak kisebb-nagyobb rendzavarásokra, ami életkori sajátosság is — 1750 óta egyre gyakrabban hallani Magyarországon diákzavargásokról.

1752-ben Pozsonyban egy diákok által okozott rendzavarás ismét alkalmat szolgáltatott a Helytartótanácsnak, hogy a tanulófjúság helyzetét saját elképzelései szerint szabályozza. Ez év július 17-én TIMON József irodaigazgató a Helytartótanács nevében közli a jezsuita kollégium rektorával, hogy a diákokkal szemben kemény fellépést várnak. A diákok közül nem kevesen megszegik a rendet és különféle csínyeket követnek el, és „főként éjszakai kóborlással Pozsony város közönségének nem áttallanak teherére lenni”. Két nappal később, július 19-én a Helytartótanács felterjesztést tesz az uralkodóhoz ez ügyben. „Itt a gimnázium tanulóinak száma úgy megsokasodott, hogy az iskola szinte már nem is elégséges a számukra. Áttörnek az iskolai fegyelem korlátait, megvetik tanáraik figyelmeztetését, kóborlással zavarják a közönséget. Egyesek koldulással is terhére vannak

* Megjegyzendő: 1744—1746 években NÁDASDY Lipót a tartománybiztosság (helyettes) igazgatója. Lehet, hogy 1741-ben is már ő állt e korlátozó szándék háttérében.

a lakosságnak. Észrevette a Helytartótanács azt is, hogy ezek legtöbbje plebejus, akik, mivel a tanuláshoz hiányzanak az eszközeik, könyörögve, énekelve kéregetnek pénzt; az állandó együttlét révén, nyers falusi szokásaikkal a tisztas nemesi ifjúságot is megrontják, oktatóik kicsúfolására, csínyekre, köznyugalmat is olykor háborító zavargásra csábítva őket.” Megismétli az 1741. évi követelést, hogy a parasztló fiait csak a földesúr írásos engedélyével és anyagi viszonyaik előzetes ellenőrzése alapján engedjék iskolába, a grammatikai osztályon felül pedig csak azokat engedjék, akik tehetségüknek jelét adták. A Helytartótanács kéri az uralkodót, hogy határozzon ebben a tárgyban, nehogy a plebejus ifjúság „az iskolában elszaporodva, a nemes és szabad ifjúság akadályává váljon”.

A rendi szűkkeblű követelés most sem talált meghallgatásra. A szerzetesrendek befolyásának ereje is, de magának a királynőnek érzülete és a kormányzati érdek is, mely a nem privilegizált rétegeket is igyekezett megnyerni, útját állotta annak, hogy a tanulás rendi privilégium legyen. Jól tudta a kormányzat ezenkívül azt is, hogy a diákeszények nem szorítkoznak a plebejus tanulókra, hanem abban jócskán részt vesznek az előkelő nemesifjak és a polgárfiúk is. De bizonyosan kényelmetlen volt a kormánynak is, hogy a Helytartótanács a Kancellárián keresztül tesz lépéseket céljai elérésére. A kancellár ekkor NÁDASDY.

Magától értetődően a kisebb rendzavarások nem jutottak túl az iskola-fenntartó egyházi szerv és a város helyi hatóságán. Amikor már az ügy a Magyar Kancellária elé kerül, akkor nyilván súlyosabban is esik latba a rendzavarás jellege.

Kétségtelen, hogy a diákok zavargásainak nem volt politikai jellege, de bizonyos, hogy a társadalmi feszültség valamilyen formájával összefüggésben állottak. 1753-ban Komáromban van nagyobb arányú diákszavargás,⁷ 1755-ben Egerben, a püspöki jogi szakiskolai diákság közt — itt előkelő nemes ifjak is vannak a résztvevők között —,⁸ 1756-ban pedig Nagyszombatban, az érsekség székhelyén, az egyetemi városban.⁹ Mindezeket időben megelőzi az 1752. évi pozsonyi.

A diákság nyugtalanságának bizonyosan több oka is lehetett. Az egyik az, hogy a városi magisztrátusok mindenütt szigorúbban lépnek fel velük szemben, mint eddig; életüket erősebben rendszabályozzák. Viszonyuk azonban a katonasággal is rossz — valószínűleg toborzási túlkapások miatt. A diákságban egy bizonyos fajta közösségi szellem kezd kialakulni, s ebben kivált a sokat próbált idősebb diákok játsszák a hangadó szerepét. Ezek többnyire éppen azok, akik sanyarú körülmények közül kerültek ki. Egy másik ok az lehetett, hogy a diákok jelentős része most nem papi vagy szerzetesi hivatásra készül fel, hanem valamilyen világi pályára, főként az ügyvédire vagy a hivatalnokira, de az önálló praxisnak vagy az állás-szerzésnek nincs meg a feltétele, a lehetősége, s ez egy bizonyos fajta el-

7. Országos Levéltár, Magyar Kancellária Levéltára, Originales Referadae. 1753 No. 203, 235, 334. (Komárom.) Figyelemreméltó, hogy e diákszavargás időben körülbelül egybeesik a mezőtúri parasztzendüléssel, csakúgy, mint a későbbiek a horvátországi és szlavóniai zendülésekkel, bár kimutatható kapcsolatra nincsen adat.

8. OL, uo. 1754 No. 228, 253. (Az egri joghallgatók ügye.)

9. OL, uo. 1756 No. 53.

keseredést szül. A diákok, akiknek jó része eddig szerzetes, pap lett, esetleg tanító, nem talál megfelelő elhelyezkedést, s így nem lát perspektívát. Vissza azonban nem tud, s nem is akar menni: gyakran nincs is hová. A városi hatóságok pedig egyre keményebben kezelik őket — maguk mögött érzik a Helytartótanács intencióit.

A Helytartótanács nem maradt csak a kérésnél. Ahol lehetett, erővel lépett fel. 1752-ben Osgyánba küld egy rendelkezést az ottani evangélikus gimnázium vezetőségéhez. Azt tudakolja: milyen iskola van ott? mikor alapították? hány lelkész és tanár van és miből fizetik őket? 1756-ban aztán a Carolina Resolutiora hivatkozva a magasabb osztályok bezárását rendelte el, bár a helybeli lakosság kérte a fenntartást.¹⁰

A gimnáziumok diákságának létszáma eközben állandóan növekszik. A tanulási igény élénk: ha nem is egyenlő arányban, de minden társadalmi rétegből tanulnak. A legtöbben persze a nemességből, de ezek egy része is nagyon szegény. A nemesség széles rétegei tudatában voltak annak, hogy helyzetüket csak úgy őrizhetik meg, ha magasabb képzettséget szereznek, mert a bizonyítvány lassan az érvényesülés feltétele lesz. Más társadalmi csoportok is felismerték ezt, például a militaris-réteg tagjai, és a bevándorolt idegenek bizonyos csoportjai, például a spanyol járadékosok, akik Spanyolországot vagy Dél-Itáliát III. KÁROLY híveiként voltak kénytelenek elhagyni, s akiket az udvar telepítéspolitikája a Bánátba irányított, de onnan 1738/39-ben a pestis és a török háború miatt kénytelenek voltak eljönni, Pesten és Budán keresve új otthont, s akiknek gyermekei 1740 körül pár évig szinte előzönlötték a pesti piarista gimnáziumot; de az örmény kereskedők is.¹¹ Nagyon jelentős volt azonban az a tényező, hogy a tanulási idő is kezdett hosszabbodni — rhaetorikai osztály után megnyílik a philosophiai is, egyre több a tanszerszükséglet, a könyv és a fűzet, mivel a memorizáló tanulást az írásos, a feljegyző, háttérbe szorítja s ez a költségeket emeli. Nemhiába folyamodnak egyre gyakrabban aránylag szép fizetésű, sőt birtokos királyi tisztviselők is, különösen ha nagy családjuk van, azért, hogy gyermekeiket a szaporodó alapítványokhoz (pl. a CHAOS-féléhez) vagy az új iskolákba, lovagi vagy katonai akadémiákba, felvegyék.¹² A régebbi egyszerűbb gyakorlat, az élelemkérés, egyre kevésbé egyeztethető össze, kivált a királyi szolgálatban, e szolgálat tekintélyével; királyi tisztviselő szégyelli, hogy fia kéregető diákként tanuljon, bár a kol-

10. Az osgyáni iskola bezárásával a kormányzat egyszerre akart a protestáns iskolaügy visszafejlesztésére és nyilván a szerinte túlzott tanulólétszámra korlátozási intézkedést tenni. Ld. BODOR I.: *A rimaszombati egyesült prot. főgimnázium története*. Rimaszombat 1899. 86–87. l.
11. FRIEDREICH Endre: *A pesti piarista gimnázium tanulói 1717–1780*. (= *Budapesti Kegyetanítórendi Gimnázium Iskolai Értesítője az 1931/32. évre*. Bp. 1932.) valamint Kegyetanítórend Központi Levéltára, Budapest, Matricula Studiosorum, Tom. I.–II.
12. Az ilyen irányú alapítványszabályozások és a velük kapcsolatos kérelmek 1750 után, szinte évről évre láncreakciószerűen sokasodnak. Így pld. a Theresianum-ba való felvételek és az intézmény biztosítása: OL, Magyar Kancellária Levéltára, Originales Referadae 1751 No. 176, 1754 — 223, 1755 — 191; a CHAOS-féle alapítvány: u. ott 1752 — 96, 1754 — 98, 101, 115. és 139; a bécsújhelyi akadémiára való felvétel: uo. 1752 — 6 és 99 stb. Diákok kérnek segítyt egyedileg is, pl. uo. 1756 No. 158.

dulás a tisztviselőcsaládokban, kivált a nem birtokosokban sem szokatlan jelenség, még kevésbé az itt-ott való étkezés, a „familiario”: főleg özvegyek és árvák kénytelenek így éldegélni gyakran.

Tény, hogy a régebbi, adománygyűjtő tanulási rendszer nem jelentett túlzott terhet. A kolduló diákok azt kértek és kaptak is leginkább, amiből aránylag a legtöbb volt: élelmiszert; nehezebb kérdés volt a képzénszerzés. Ezt bizony garasonként kellett összegyűjteni. A piachiánnyal küzdő, rossz közlekedési utakkal, szállítási nehézségekkel terhelt országban a nagy szegénység mellett sem volt probléma a diákok élelmezése, ha a hosszú szünetekben bejárták a falvakat, mert amit természetben kaptak, a városi piacon pénzre is válthatták, különösen, ha többen működtek együtt. A városok polgárságának magatartása azonban a diáksággal szemben éppen ezért kétarcú volt. Egyfelől minden város örült az iskolának, mert ez a pénzzel kellően ellátott diákok tekintetében fogyasztópiacot jelentett: áruikat el tudták adni nekik. A koldusdiákoktól viszont tartottak, nemcsak a kéregetés terhesége miatt, hanem azért is, mert ezek, ha falun valamit természetben kaptak, a piacon eladóként is jelentkezhetnek, tehát nem jelentettek csak keresletet, hanem esetleg kínálatot is, ami ronthatta a polgárság bevételét. Ez az érvekben mindig mint a lakosság „adózóképesége” szerepel. A városok polgársága jól tudta, hogy ez az érv a Helytartótanács felé is nyomós.

Szemléltetően mutatja ezt Pest városnak 1757. augusztus 22.-én a Helytartótanácsához a koldusdiákok ügyében küldött beadványa.

„Mindennapos tapasztalat mutatja — mondja e beadvány —, hogy Trencsénből, Nyitrából és más távolabbi megyékből koldusdiákok szoktak idejönni anélkül, hogy az iskolákat látogatnák. A közjóra semmi haszon nem származik abból, ha annyi ezer parasztfiút korlátozás nélkül tanulni engednek és ilyen módon ezek elvonódnak a mezei munkától. De mivel ez a Helytartótanácsra s nem Pest város tanácsára tartozik, az utóbbi csak javaslatot kíván tenni. A Helytartótanács már több átiratban eltiltotta a koldulást és elrendelte, hogy a koldusokat születési helyükre toloncolják. Viszont másrészt a kolduló diákok ekkora sokasága nemcsak az adózó népnek terhes, mint általában mindenütt másutt is, de a felséges Királyi Kúria tagjainak is. Mint a tapasztalat mutatja, kéregetés ürügyén a diákok részéről az említett uraknál lopások is esnek. Éppen ezért rendeljék el a tanítószervezetek főhatóságának, hogy az ilyen koldusdiákokat, akik itt akarják az iskolákat látogatni, haladéktalanul küldjék vissza azokba az iskolákba, ahol eddig tanulmányukat folytatták, s melyek születési helyükhöz a legközelebb esnek. Ha tehát például valaki Körösrre való, s koldulás által akarja magát fenntartani, Kecskemétre kelljen mennie iskolába, mert az Köröstől csak 2, míg Pesttől 10 mértföldnyire van. Ha ezt következetesen az egész országban ellenőrizni fogják, kétségkívül az lesz a következménye, hogy a parasztló kolduló fiai a tanulmányukat abbahagyják és a mezőgazdaságban keresnek alkalmazást, vagy ha dolgozni nem akarnak, katonának állnak be. Így a köznek nemcsak nagyobb haszna lesz ebből, mint az iskolalátogatásból, hanem egyszerűen az igazságosságának is jobban megfelel ez, mert a természetes egyenlőséggel nem egyeztethető össze (»in naturali Aequitate fundatum non esset«) hogy némely nagyobb vagy népesebb városok a diákok koldulásának terhéért egymaguk viseljék. Ezt ajánlják a királyi Helytartótanács figyelmébe »legalázatosabb és legengedelmessebb szolgálát, Pest város tanácsa.»

Ismét egy újabb szempont tehát a kolduló diákság kérdésében; Pest azt javasolja, hogy a kéregetésből élő tanulók szülei lakóhelyéhez legközelebbi iskolába menjenek. Nem kíván kategorikus elutasítást, de a na-

gyobb ellenőrzés lehetőségének érdekében territoriális irányítást javasol. Erre az intézkedésre az is készítette a város vezetőségét, hogy Pestet egyre inkább megrohanták a szegényebb felvidéki diákok. A piaristák, a gimnázium fenntartói ezektől nem zárkóztak el. A tanács szívesebben látta volna, ha ezek elmaradnak és kénytelenek visszamenni illetőségi helyükre. De hogy nemcsak felvidéki, jórészt szlovák jobbágyfiúkról volt szó, arra mutat a Körössel és Kecskeméttel való példálódzás, melynek nyilván konkrét személyi háttere lehetett. Ott, ahol a környéken mindenkit ismernek, ahol a kontroll lehetősége nagyobb, ott a kéregetéstől sokakat visszatart a társadalom véleménye. Így a koldusdiák vagy visszatér a mezei munkához, vagy ha szülei súlyt helyeznek oktatására, ezek igyekeznek diákfiuk megélhetéséről valamilyen formában gondoskodni. E javaslat tulajdonképp nem kívánt egyebet, mint hogy a diákokra is alkalmazzák azokat a rendészeti előírásokat, amelyeket a csavargókra és kéregetőkre a Helytartótanács már régebben hozott. Egyház és társadalom, közvélemény egyaránt az oktatás szabadsága mellett foglalt állást, s a városi vezetők ezzel nem akartak szembehelyezkedni. Hallgatólag tudomásul vették azt, hogy saját városuk és a közvetlen környék szegénysorsú fiatalága adománygyűjtés útján gondoskodik tanulási lehetősége biztosításáról. Ezek ellen nem kívántak fellépni, már csak azért sem, mert így a városi lakosság és környékbeli parasztság széles rétegeivel kerültek volna szembe, amit nem kívántak. Pest város vezetősége, hogy a más városban levő iskolalátogatási gyakorlatról pontosabb ismereteket szerezzen, 1761. október 8-án írásban fordult Sopron tanácsához és tájékoztatást kért arra vonatkozólag: engedik-e ott a diákok számára az adománygyűjtést és hogy általában miképp történik ott gondoskodás a tanulóifjúságról.

Sopron város válaszában 1761. november 9-i kelettel azt válaszolta, hogy náluk a jezsuita atyák iskolájában az a helyzet, hogy azokon a gyerekeken kívül, akik vagy készpénzért vagy oktatás fejében kapják élelmezésüket, vannak mások is, akik Sopron közelében a környéken élő szüleiktől hetente kapják a szükséges élelmiszereket. Az említett páterek ezeken kívül minden osztályból 2, összesen 12 szegény és jól tanuló diákot magukra vállalnak, ezeknek a napi levest, vagyis az ún. jusculumot a portán kiosztják. Ami azonban a kóborlókat vagy azokat, akik kéregetéssel, vagy éjjeli énekléssel keresik életük fenntartásához szükségeseket, ezeket sem fel nem veszik az iskolába, sem pedig itt nem tűrik meg, hanem a városból elutasítják.

Pest a jobbmódú Sopron példáját nem követhette, mert a hatósági központhoz, Pozsonyhoz közelebb fekvő, rendezettebb és mindenképpen kisebb átmenő forgalmat lebonyolító város, a saját problémáit jobban meg tudta oldani, azért is, mert régtől meggyökeresedett polgári lakossága olyan szabályozó erőt képviselt, amilyent a fluktuáló népességű Pest nem tudott felmutatni. Sopronban a diákság helyzetének szabályozását a városi közvélemény és az oktató jezsuitarend együttesen tudták megoldani: de a forgalmas és lényegesen szegényebb Pesten efféle ellenőrzésre nem nyílt annyira mód. Amellett itt a népi rétegekből származó szegény diákok támogatásában a piarista rend sokkal következetesebben érvényesítette befolyását, mint a mindenképpen arisztokratikusabb jezsuita Sopronban.

Így azután nem csodálható, ha a pesti viszonyok maradtak úgy, ahogyan voltak, a tanács szándéka ellenére is.

Két évvel később 1763. szeptember 5-én Pest város tanácsa újra panasszal fordult a Helytartótanácsához.

„A Helytartótanács reflektálni méltóztatott arra a kérdésre — mondja a panasz —, melyet 1757. augusztus 22-én terjesztettünk fel, s mely arra irányult, hogy a parasztek fiai születési helyükhöz legközelebb fekvő városban járjanak iskolába és hogy korlátozzák a tanulók létszámát. Nem kételkedünk — folytatja némi szemrehányással a beadvány —, hogy a magas Helytartótanács a közjó érdekében követelésünknek hangot adott a tanító szerzetesrendek vezetői előtt.

Mégis, közben nem látunk semmiféle eredményt, sőt azt tapasztaljuk, hogy a tanulók száma napról-napra nő, aminek az az eredménye, hogy a kertekben semmi sincs biztonságban, s az éjjeli kóborlás, veszekedés és csínytevés is folytatódik és megfigyelhető az is, hogy a külvárosokban bűnös élet (paenalis vita) folyik. Ezért újra felkérték a piaristák elöljáróját, a superiort, hogy a megélhetésükért fizetni nem tudó diákok számára vessen korlátot, közöltük vele azt a gyakorlatot is, melyet Sopronban a jezsuita atyáknál oly dicséretreméltóan megfigyelhettünk, s ezt itt mellékletként fel is terjesztjük.

Ismételten kérjük a Helytartótanácsot, vezesse be itt is a soproni normát, és annak betartására ügyeltesse azokkal, akiket ez illet (azaz a piaristákkal).

Valakinek itt az volt az ellenvetése: hogyan kap a katolikus paraszti község jegyzőt, ha nem engedik a tanulást? Ez azonban nem ránk tartozik, mivel az ilyen községek saját költségükre, saját fiaik közül el tudnak tartani valakit máshol is, ahol az az iskolát látogathatja. Semmiképpen sem jogos az — fejezi be a tanács —, hogy az itteni polgárok, akik a gabonát, kenyeret és más mindenféle fajta élelmiszert a parasztoktól túrhetetlen áron vásárolják, a parasztek fiaitól alamizsnagyűjtés címén zaklatást szenvedjenek.”

A Helytartótanács valóban érintkezésbe lépett a piaristákkal. Már szeptember 12-én HERLEIN tanácsos írásban fordult a rendfőnökhöz és hangot adott Pest panaszának. De ebben némileg letompította Pest panaszát: kivált a polgárság parasztellenes kirohanását nem vette figyelembe. Az átiratban nincs szó korlátozásról. A Helytartótanács nem is tehette magáévá ezeket az egyoldalúan a városi polgárság érdekeiből fakadó megállapításokat, hiszen az említett követelés: a paraszti községeknek jegyzővel való ellátása nagyon is megfelelt az uralkodónő, MÁRIA TERÉZIA vallási és társadalompolitikai szempontjainak. A kérdés le van szűkítve rendészeti vonatkozásaira.

„Pest város tanácsa panasszal fordult a Helytartótanácsához — írja átiratában HERLEIN —, hogy az ottani iskola diákjai nélkülözik a megélhetéshez szükséges eszközöket, s éjjeli kóborlásokat, veszekedéseket rendeznek.

1738-ban egyszer már intézkedett a Helytartótanács, hogy az anyagi eszközöket nélkülözőket ne engedjék tanulni és, hogy általában tartsanak rendet. A nyugtalan, sőt ahogyan a városi tanács panaszolja, fékezhetetlen ifjakat ne pártfogolják a gimnáziumokban.”

Arra kéri a rendfőnököt, járjon el a pesti gimnázium igazgatóságánál, hogy a diákok a jövőben a közrendet ne zavarják csínytevésekkel és az eddig elkövetett kihágásokért kapjon a városi tanács elégtételt.

Még ugyanezen a napon, szeptember 12-én sietett a Helytartótanács nevében HERLEIN tanácsos Pest város magisztrátusát írásban is megnyugtani. „A Helytartótanács — úgymond — érintkezésbe lépett a piarista

tartományfőnök révén a gimnázium igazgatójával, hogy a diákok között tartson nagyobb fegyelmet.”

Hat évvel később, mivel a diákság kéregetése csak nem akart megszűnni, sőt alábbhagyni sem, a Helytartótanács erélyesebb fellépésre szánta el magát. 1769. október 2-iki kelttel, 3756/7. szám alatt kibocsát egy rendelkezést, hogy csak olyanok vehetők fel az iskolákba, akiknek a továbbtanulásához nem hiányoznak a megélhetési eszközei. Egyben jelentést is kért az iskolák állapotáról. A rendelet általános érvényű volt, kiterjedt a protestánsok iskoláira is, és a nemesi származásúaknak sem biztosított kivételes elbánást.

Közben ugyanis, 1766-ban, a Kancellária és a Helytartótanács általános felmérést végeztek az iskolaügyben.¹³ Ennek elemzésével itt nem foglalkozhatunk; tárgyunk szempontjából azonban lényeges, hogy a felmérés célja az iskolaügy általánosabb szabályozásának előkészítése volt. Egyre erősebben tért hódít az a racionalista tétel, hogy az iskola politikum, melynek feladata hasznos állampolgárok nevelése és képzése. Összeírták az iskolákat, a diákság tekintetében pedig határozottabban kívánták a kormányzat által követendőnek tekintett társadalmopolitikai célt: a hasznos alattvaló szükségese ismereteinek gyarapítását érvényesíteni. Ehhez azonban anyagilag biztosított „főhivatású” diákságra lett volna szükség, nem kéregető tanulóokra.

A rendelkezésnek azonban olyan visszhangja támadt, mely kiélezte az 1764/65. országgyűlés óta amúgy sem jó helyzetet a kormánysszervek és a lakosság között.

Élénken mutatja ezt Trencsén vármegyének 1769. október 29-én, pár héttel a rendelkezés kibocsátása után a Helytartótanácsához küldött felirata a szegény nemesi ifjúság érdekében.

A megye közli, hogy közzétette gyűlésén a leiratot, s közölte a nemkatolikus iskolák igazgatóival is.

„De tekintetbe véve, hogy az egész ország területén Trencsén megyében a legnagyobb a szegény nemesek aránya, a diákokat pártfogolók száma pedig elégtelen, előre látható, hogy ennek az lesz a következménye, hogy a vagyontalan ifjúság, mely eddig az ország lakosainak karitatív segítségéhez szokott volt folyamodni, az iskolák látogatásától és a tanulástól, s ezzel értebb korban a megélhetés alapjától meg lesz fosztva, az apai házban marad, s ha nem foglalkozik a tisztas tanulmányokkal, erkölesileg is elfajul, a hazának és a királynak haszontalanul nő fel. Ahogyan ez több nemesi család hanyatlásához vezet majd, úgy az országnak is nyilvánvaló kárt okoz, hogy alattvalói a közhatalok betöltéséhez szükséges tanulmányok megszerzésében akadályozva vannak, mert minden állam boldogsága a bölcs polgárok számától függ. Mivel pedig a bölcsesség elsősorban a »szabad művészetek« tanulásával szerezhető meg, Magyarország egykori szent királyai egyedülálló nagylelkűséggel bölcsen rendelték el, hogy az ország különböző részeiben megnyitott iskolákba és a nagy költséggel felállított akadémiákba az alkalmazott tanítómesterekhez mindenkinek, aki csak akar, szabad legyen az útja. Ezt a királyi előrelátást, nagylelkűséget annál mélyebb odaadással tiszteljük ma is, mennél sűrűbben látjuk ennek bőséges gyümölcsét az egyházi és világi életben egyaránt, amikor szűk otthonából kiemelkedve, a tudomány segítségével a haza legkiemelkedőbb polgárai közé jut valaki, a katolikus ügy, a király és az ország legnagyobb hasznára”.

13. A felmérést részletesen tárgyalja KORNIS Gy. i. m. I. köt. 32—37. l.

Ezért kéri őfelségét, az uralkodót, hogy ne akadályozza meg a tanulást

„nehogy a gyakran szegény nemesi fiatalság, melyet a királyi határozat érint, a megélhetéséhez szükséges saját eszközök hiánya miatt a nemesi rang díszéhez tartozó ismeretek elsajátításától távoltartassék és az 1723.-ik évi 105.-ik törvényeikk rendelkezései ellenére otthonában meghúzódni kényszerüljön s ily módon kaszára és ekére ítéltessek, mivel az alapítványok valamennyi szegény nemes ifjú felvételére nem elégségesek: hanem, mint ahogyan eddig is, a jövőben is, bármely gimnáziumba szabadon járhasson. Méltán reméljük őfelségétől, ki már tanúságot tett arról, hogy a tudományok előrehaladása s a nemesi ifjúságnak a jóerkölsben és a szükséges tanulmányokban való gyarapodása tekintetében mennyire buzgó, azt, hogy az eddigi szokást kegyesen meg fogja erősíteni...”

Az aláírás ünnepélyesen nyomatékos: „1769 október 29.-én Trencsénben tartott egyetemes gyűlésünkön: Trencsén vármegye preláthusainak, báróinak, mágnásainak és nemeseinek összesége”. Mint látható, a vármegye súlyt helyezett arra, hogy kidomborítsa a rendek teljes egységét ebben a kérdésben. Bár elsősorban a nemesi ifjúság szegénységéről beszél, de egyetlen szót sem találni benne a nemesi ifjak oktatási privilégiumáról, sőt kiemeli, hogy *bárki* járhat gimnáziumba, ez Magyarországon régi alkotmányos jog. A trencséniek úgy látszik, tudták, hogy a tanulásra törekvés nem a szükséges gazdálkodó munkaerő elvonása a földművelésből, hanem egyfajta „túlnépesedés” következménye. Felismerése annak, hogy az otthon maradóknak a föld terméketlensége és elaprózottsága miatt nincs kellő létalapja. Új egzisztenciát pedig főként a tanulás útján lehet szerezni. A szomszéd megyéből, Nyitrából a közelmúltban láttak, éppen jobbágyi sorból, a tanulás és az egyházi pálya által kiemelkedő személyiséget; KLIMÓ György püspököt.

Trencsén tehát szembeállt a szegények tanulási lehetőségének korlátozásával. Más megyék más okokból nem mutattak lelkesedést a korlátozási szándékokkal szemben. Tolna vármegye 1769. november 13-án azt közli, hogy a diákok koldulását megtiltó rendelkezést kihirdették ugyan, de a megyében a triviális iskolákon kívül másminő iskola — sem katolikus, sem protestáns — nincs. Csak Szekszárdon van egy tanító, aki a grammatikáig bezárólag szokta a magasabb ismereteket oktatni.¹⁴

Figyelemreméltó az egyháziak egyikének reagálása a Helytartótanács által elrendelt korlátozások tekintetében. Ez tipikusnak tekinthető a szerzetesrendek felfogását illetően, bár olyan szerzettől származik, melynek nem voltak gimnáziumai Magyarországon.

MAÏOR Bernardin, a minoriták provinciálisa Nagykanizsáról 1769. november 19-i kelttel beadványt intézett a Helytartótanács elnökéhez, ALBERT szász herceghez.

14. Ebből az adatból kiderül, hogy alsófokú gimnáziumi oktatással hivatásszerűen magánszemélyek is foglalkoztak. Franciaországban e korban ez már nem ritkaság, Magyarországon azonban a középfokú oktatás egyházilag szervezett keretekben történt, a tanítók által fenntartott alsó gimnáziumi magániskola kivételszámba ment — bár lehetséges, hogy a szekszárdi latin iskola is egyházi kezdeményezésű volt.

„Megkaptam és köteles alávetéssel fogadtam azokat az utasításokat, melyeket a megélhetésért házról-házra járó katolikus diákok tekintetében 1738 november 12.-én elrendeltek, s amelyeket most, 1769 október 2.-án a nemkatolikus iskolákra is kiterjesztett a fenség. Ehhez a kegyes leirathoz (Benigno-Gratosum Intimatum) megjegyzem, hogy a magyar királyságban, ahol a mi rendtartományunknak csak kolostorai vannak, sehol sem folyik világi diákok magasabbfokú oktatása: előkészítés azonban van, némely, a mi kolostorainkkal kapcsolatos plébánián, így Kanizsán, Segesden, Nagyatádon és Siklóson. Ezekben a plébániákban az iskolamesterek a keresztény erkölcsben és a műveltség alap-elemeiben oktatják a gyermekeket.¹⁵ A határozat értelmében utasítottam a nevezett rendházak főnökeit, mint a plébániák adminisztrátorait, hogy szorgalmasan ügyeljenek a tanítók kötelességeire és a gyermekek előrehaladására: csak azokat küldjék felsőbb iskolába, akiknek nem hiányzanak a megélhetéshez szükséges eszközeik, vagy akiknek értelmét már a gyermekkorban annyira megvilágosítják az ismeretek, hogy lelkületük felhevülve, mintegy Istennel egyesül (azaz: egyházi pályára akarnak lépni), ezeket, úgy gondoljuk, az Úr nevében tisztessen el kellene látni.”

Szerényen, de valamilyen formában a megélhetés intézményes biztosítását kívánja tehát a szegény diákok számára annak a szerzetesrendnek a tartományfőnöke is, melynek középiskolája nem volt Magyarországon. A jezsuiták, piaristák, pálosok rendfőnökeinek válasza nem ismeretes — kérdés, egyáltalán válaszoltak-e? De hogy ők, akik jól ismerték a szegény diákok nyomorúságát, nem voltak a Helytartótanács rendelkezésének hívei, az bizonyos.

A szerzetesrendek ellenállását a korlátozási törekvésekkel szemben egyfelől az alapvető keresztény elvek határozták meg, melyek a szegények támogatását parancsolóan írják elő, másfelől önfenntartási ösztönük is, hiszen a szegény diákok soraiból gyakran igen jó rendi utánpótlást kaptak: áldozatkész, törekvő, igénytelen szerzeteseket.

Arra a kérdésre: vajon nem támogathatták volna a szerzetesrendek még intenzívebben a szegény diákokat, a hatalmas arányú iskolalátogatási létszám adja meg a feleletet. A tanulás olyan méreteket öltött így is, hogy már az elhelyezkedés okozott gondot. A legnagyobb felvevők, maguk a szerzetesrendek — akiknek túl nagynek talált létszámát¹⁶ gyakran kifogásolták e korban a racionalizmus hívei — sem voltak képesek annyi fiatalembert felvenni, amennyi az iskolák padjait végigjárta s tanulmányai

15. Hogy ez az iskolatípus elemi jellegű volt, erősen valószínűsíthető. Az 1766-os összeírás ugyanis ferences algimnáziumról csak Baján, Szentmárián (Szabadkán) és Zomboron tud, minoritáról pedig Aradon, Miskolcon és Nyírbátorban. (KORNIS, i. m. 32. l. térk.) A minorita provinciális leveléből azonban az derül ki, hogy rendjének iskoláit csak előkészítő tanfolyamoknak tekintette. Segesd és Nagyatád iskoláiról különben e korból nincs oly adat, mely ezek középiskola-jellegére engedne következtetni. Ld. KANYAR József: *Középiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon a 18–19. században.* (= *Somogy megye múltjából.* Kaposvár 1977. Ltri Évkönyv, 8. sz.) 228. l.

16. A kolduló szerzetesrendek tagjainak létszámát 1770-ben Magyarországon összesen 3784 főben jelölték meg. (*Resolutiones in diversis Normalibus...* OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 4482, 218v–220r). Különösen ezeknek a számát találták túlságosan soknak; a fő kifogás ezek ellen is az alamizsnagyűjtés volt, ugyanaz, ami a diákok ellen is. Összefüggésbe is hozták az iskolázást e szerzetesek megsokasodásával s különös módon az alattvalók adózőképeségének csökkenését féltették tőlük. De Magyarországon a kolduló szerzetesek száma messze elmaradt némely más országokban észlelt létszámuktól.

befejeztével elhelyezkedést óhajtott. Kétségtelen, hogy sokan, nem megélhetési okokból is lemorzsolódtak a hat-hét évi tanulódidő alatt, de mivel többet vagy kevesebbet tanultak, már eltávolodtak a mezőgazdasági vagy az ipari munkától.¹⁷ Olyan attitűd alakult ki a közfelfogásban, hogy aki többet vagy akár kevesebbet tanult és iskolázott, nem működhet gyakorlati pályán, hanem, ha megélhetéshez elégséges vagyona nincs, legfeljebb tollforgatásból vagy valamilyen hasonló megbecsültebb munkából élhet. Ez mindenesetre az iskolázottság presztízsének megnyilvánulása volt. De ily módon a tulajdonképpen nevelési célt szolgáló iskolát egyre inkább állás-kvalifikáló intézményként fogják fel, bár az elhelyezkedés lehetőségei korlátozottak. A tanult, de szegény ifjak vagy katonának állnak, vagy magánalkalmazást találnak, vagy pedig kilincselnek, pártfogót, munkahelyet, állást keresve. Noha az adminisztrációs szükséglet növekedése is, de maga a kínálat adta lehetőség is önmagában hozzájárult az új irodai munkahelyek számának gyarapodásához, ez nem tudott teljesen lépést tartani az iskolából kikerültek igényeivel. Annál inkább, mert a diákok egyre növekvő része nem egyházi, hanem világi pályán óhajtott elhelyezkedni s előszeretettel fordul a közhivatalok felé, amelyek — főként a pártfogók révén — egyre inkább megnyílnak a nem nemesi származásúak előtt is, de ide főként a polgári származásúak, s nem a jobbágyeredetűek jutnak el.¹⁸

Az 1769. évi rendelkezésre sajátosan reagáltak az északkeleti ország-rész egyes megyéi: Torna, Zemplén, Ugocsa.

Torna megye legalább a nemesi ifjúság számára kívánja az adománygyűjtés jogát biztosítani:

„A Helytartótanács október 2.-iki rendelkezését a haza nemesi ifjúságára is ki akarja terjeszteni. . . Mi sem volna oktalanabb, mintha a nemesi ifjúság a tanulás kilátásaitól, lehetőségeitől meg lenne fosztva és elriasztva. Pedig ez következne be, ha a felség rendeletét helytelenül értelmeznék. Kérjük tehát a Helytartótanácsot, hogy a rendelkezést módosítsa, nehogy emiatt a hazai nemes ifjúság, mely a rendes megélhetéstől és a felemelkedés lehetőségétől, melyet számára az 1723. évi 105. törvénycikk is biztosít, meg legyen fosztva s kényszerüljön otthon elrejtőzni, eltemetve Isten adta tehetségét . . . csupán szegénysége és a saját eszközeiből való megélhetés lehetetlensége miatt. . . Reméljük, hogy ez sem most, sem a jövőben nem következik be. . .”

Torna megye tehát azt kéri, hogy a nemesi származású diákok részére ne tagadják meg az adománygyűjtés alapján történő továbbtanulás engedélyezését — azaz a kéregetés jogának biztosítását kívánja, hivatkozva a törvényekre, az alkotmányra. Arról a lehetőségről, hogy a megye, mint

17. A földművelés és az ipar munkaerő-utánpótlásának feltétele a studiumtól a 18. században nem új gondolat: a 17. század merkantilista elméletében gyökerezik. Érdemes megjegyezni, hogy az 1689. évi pozsonyi fődeputáció is ilyen értelemben nyilatkozott s a tanulmányok végzését korlátok közé akarta szorítani. (MAYER Th.: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. . . Wien—Leipzig 1910, pag. 89.) Ugyanez a probléma a szomszédos Ausztriában is foglalkoztatta a társadalmi kérdések bűvárlóit. (HOFFMANN A.: *Österreichs Wirtschaft im Zeitalter des Absolutismus*. = *Festschrift Karl Eder*. . . Innsbruck 1959. pag. 160.)
18. Például a Magyar Kamara, melynek írónki karában 1760 után egyre több a polgári származású tisztviselő. Ld. FALLENBÜCHL Z.: *A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században*. = *Levélári Közlemények* 41. évf. 1970. 283—284. l.

ilyen, s ezen belül a tehetősebb nemesek, magukra vállalnák legalább egy-két szegényebb nemesifjú taníttatását, nem találunk utalást sem. Ebből két következtetés is adódik. Az egyik: a Torna megyei nemesség jelentős részének nagyfokú szegénysége, másfelől a nemességen belüli szolidaritáshiány a szegényebb társakkal szemben. Elvi jogokat hangoztatni általában könnyebb, mint tetteleg segíteni. De azért a megye az állásfoglalásban egységesnek mutatkozik.

A „Torna vármegye egyetemessége” által november 29-én benyújtott feliratot két héttel később követte Zemplén megyéé is. December 14-i beadványában a hagyományosan renitens megye így nyilatkozik:

„A koldusdiákokról hozott határozattal szemben a pro contra szóló érveket mérlegelve bevalljuk, hogy nekünk is vannak észrevételeink, de több és érdeme-
sebb észrevétel szól az ifjúságnak a tanulmányokhoz engedése mellett. . . . Hogyan fognak fennállni a gimnáziumok, az akadémiák, sőt az egyetemek is, ha a törekvést, a szorgalmat, a versengést nem segítik elő, nemcsak a tanárok, de az instruktorok által is? Mi ezt szükségesnek találjuk. Éppen azok a diákok, akiknek nincsenek megélhetési forrásaik, igen alkalmasak a magasabb tanulmányi előrehaladásra. Szükségesnek találjuk, hogy számtalan élő és elhalt példára hivatkozzunk mind a politikai, a katonai, a szerzetesi, az egyházi pályán; olvastuk, hallottuk és láttuk, hogy a legszegényebb, a mások ajtajától élő fiatalemberek saját erejükkel dicsőséggel emelkedtek a legmagasabb méltóságokra is. Ha tehát a saját érdem (virtus) magában ennyit tehet, tisztelettel kérjük a . . . Helytartótanácsot, hogy a . . . felségnél járjon közben, nehogy azok számára, akiktől sem Isten, sem a természet nem tagadta meg a tehetséget és a képességet, elzáródjon az érvényesülés útja.”¹⁹

Zemplén nem tesz különbséget a nemesi és nem nemesi ifjúság közt. A kérdéshez az egyetemes emberi igazságosság szempontjából szól hozzá.

Ugocsa is hallatta szavát. Felterjesztésében közli, hogy megkapta a rendelkezést. Ezt „szomorú ifjúságunk szerencsétlen helyzetének” ismertetésére használja fel. A Halmiban, 1770. január 8-án tartott megyegyűlésen kelt felirat azt panaszolja:

„Mivel a megye kebelében egyáltalán nincsen gimnázium . . . így a legtöbb nemes gyermeke távolmaradni kényszerül az iskoláztatástól, mivel távolabbi helyekre kellene őket küldeni és a szegénység is nagy. Így aztán sem az igaz hit elemeivel, sem keményebb fegyelemmel nem tudják fiaikat kiművelni és ez az oka annak, hogy bár közös anyánk, a természet, ennek a vidéknek a lakóitól sem tagadta meg ajándékait, mégis a legtöbben a velükszületett sötét tudatlanságban nőnek fel, és sem jogaik megvédésére, sem a király hasznára vagy az ország szolgálatára nem bizonyulnak alkalmasnak. Ezért kérjük a Helytartótanácsot, méltóztassék szerencsétlen, sajnálatraméltó ifjúságunk helyzetét jóindulatúan és kegyesen tekintetbe véve, igen hatalmas támogatásával kieszközölni, hogy ifjúságunk a megye kebelén belül, legalább az alapvető ismeretekben, királyi és császári kegyből rendszeresített és fizetéssel ellátott oktatót kapjon.”

Ugocsa vármegye tehát arra akarta az alkalmat felhasználni, hogy iskolát kapjon, legalábbis kisgimnáziumot. Az intézkedést az uralkodótól várja.

19. A múltból főként BAKÓCZ Tamás érsek, a jelenkorból GRASSALKOVICH Antal kamaraelnök és KLIMÓ György püspök voltak a legprominensebbek, akikre feltehetően a nyilatkozat írói gondoltak.

Nagyon jellegzetes az ország közepén fekvő, a gazdasági élet vérkeringése által egyre inkább központi helyzetet nyerő Pest vármegye állásfoglalása is.

A vármegye 1770. január 22-én Pesten tartott megyegyűléséről nyújtott be kérelmet a Helytartótanácshoz, melyben — szemben Pest városnak tizenhárom évvel előbbi beadványával — a szegény diákok továbbtanulási lehetőségének biztosítása mellett tör lándzsát.

A megye így fejtegeti álláspontját:

„Ez idő szerint a szegény ifjúság helyzete, melyben nem kevés nemes is osztozik, oly súlyos, hogy azok, akik már a tanulmányok egy részét elvégezték, tanítással szerzik meg a létfenntartáshoz szükségeseket, de a tudományok alaplemeit nem tudják megadni, mivel zsenge koruk miatt maguk is még oktatásra szorulnának. A közepes anyagi viszonyok közt élő nemesek is fiaiknak az erkölcsben és a tanulmányokban való oktatása céljából, egyszerűbb sorból való ifjakat szoktak alkalmazni korrepetitornak és házitanítónak, mit azok könnyen elvállalnak. Egyébként a nép tudatlanságából vagy a különböző világi és egyházi tisztségekre alkalmas alattvalók számának megfogyatkozásából az államra jó nem származhat, sőt az államban levő valamennyi rend kárt vall; a községek nem állhatnak fenn jegyzők, írástudók nélkül; a katonaságnak is szüksége van képzett emberekre, minél többen vannak ezek, annál nagyobb haszon van belőlük. Az a kényelmetlenség, mely az alamizsnakérés révén a haza polgárait éri, nem látszik oly nagynak, melyet nem múlna felül a belőle származó haszon; és mind az egyházi, mind a világi közösség számára a nem képzett tagok részéről ez az ily módon való segítség végeredményben kevésbé terhes az egyesek számára is, mint hogyha valamilyen egyéni jötevére hárulna a fenntartás költsége. Ezért kérjük a Helytartótanácsot, hogy a szegényebb ifjúság számára, melyből sokan nőttek ki az egyház és az állam hasznára, mint azt példák mutatják, továbbra is kegyesen engedélyezzék az iskolák látogatását, oly megélhetési eszközökből, amelyből csak fenn tudja tartni magát.”

Pest megyében tehát, mint a felterjesztés mutatja, a nemesség teljes mértékben meg volt győződve a szegény fiatalság tanulásának hasznáról. A nemesi ifjúságról külön alig esik szó: a felterjesztés hangja nem nemesi rendi, hanem az egész népeiséget átfogó államérdeket hangsúlyozza és különösen azokra a pályákra mutat rá, nevezetesen a községi jegyzői és a katonai pályákra, melyek bárki, a nem nemesek számára is nyitva állottak.

A Helytartótanács 1769. október 2-i leiratát Bihar vármegye Debrecen városhoz továbbította. Ez közölte azt a református gimnázium igazgató-ságával, mire az iskola vezetősége nem késett a válasszal.

December 16-i kelttel a református kollégium tanári kara a kolduló diákok érdekében írásban fordult a városi tanácshoz. A magisztrátus közölte velük — írják —, hogy Bihar megye október 30-i átiratában értésére adta a tanácsnak: tudomása van arról, hogy sok diák nemcsak a város falain belül kéreget, de a falvakba és a mezővárosokba is kiküldik őket koldulni: a koldulást pedig nem engedik meg, hacsak öfelsége nem határoz másképpen.

„A gimnázium fájjalja — mondják a tanárok —, hogy a megye nincs kellően informálva a tanulóikról. Olyan diák nincsen az iskolában, akinek a kolduláson kívül más megélhetési alapja nem volna. Mert igaz ugyan, hogy a „szolgadiákok”

(Studiosorum famuli) a városban kenyeret, télen pedig fát kérnek, de részben azoknak a tanulóknak a szüleitől kérik ezt, akiket oktatnak, részben pártfogóiktól, a református egyház tagjaitól, akiknek viszonzásként gyermekeiket csekély fizetésért, a szegény polgárok fiait és sok árvát pedig éppenséggel ingyen tanítják, s ezzel szolgálatot tesznek nekik. Mindennap nagy számban mennek el a polgárok temetésére, nem törődve az időjárással és egészségük károsodásával. Ezenkívül a tüzek oltásánál mindig közösen vesznek részt, s hasznosabb szolgálatot tesznek e téren, mint más városokban. Köztudomású, hogy sokan közülük ilyenkor egészségben, ruházatban kárt szenvednek, némelyek meg is halnak közülük. Ha ezt megfontolja a tanács, látni fogja, hogy ez nem koldulás, mert a koldulás semmilyen ellenszolgáltatást nem ad, sőt, éppenséggel: a diákok fáradságát a polgárok ezzel az adományozással nem méltányolják eléggé. Diákjaink ezenkívül az ünnepeken elmennek a mezővárosokba és a falvakba is. És mert a református nemeseken kívül az egyházközségek és lelkészségek a diákok pártfogói és jótévisői: ezek a pártfogók maguk is elvárják, hogy védenek hozzájuk eljőjenek. Az ünnepek alkalmával a lelkészeket kísérik, hogy megmutassák: méltóak pártfogóik bizalmára. Ez egyben diákjaink kiszállása is — írják —, ami a vallás szabad gyakorlatával az ország törvényeiben engedélyezve van. Az ünnep végén a diákokat, hogy tanulmányaik végzésében őket buzdítsák és fáradozásukat jutalmazza, önként megjutalmazza. Ezt elfogadják. A házról-házra való koldulás nincs megengedve nekik; sőt kifejezetten tilos. Ha mégis előfordulna, a jövőben gondoskodnak róla, hogy ez ne történjék meg. Kérjük, hogy magyarázatunkat a városi tanács küldje át a megyének, s kérjük azt is, hogy pártfogolja ott, nehogy a jótévedőkhöz való látogatást a megye koldulásnak minősítse és eltiltsa.”

Ha teljesen nem is felel meg a valódi tényeknek a tanári kar által kifejtett álláspont, mivel a debreceni református diákok is jártak házról házra és gyűjtöttek adományokat, de ezt inkább szervezett formában tették, s így abban reménykedhetett a tanári kar, hogy ezt az adománygyűjtést nem fogják koldulásnak minősíteni.

A városi tanács az átiratot közölte Bihar vármegyével. A nagyrészt protestáns vármegye azonosította is magát a kollégium álláspontjával és pártolólággal terjesztette fel a kérést a Helytartótanácsához, sőt január 27-én Váradolasziban tartott gyűlésén panasszal fordult a Helytartótanácsához. A panaszban a megye előadja:

„A debreceni kollégiumban a kéregetés és adománygyűjtés közismert dolog (ott a diákok nagy száma miatt nekik a polgárok otthon főzni is szoktak), s mikor a lelkészek kíséretében a tanulók a falvakba mennek, a kéregetés ott számunkra nem tagadható meg. A debreceni városi tanács is deklarálta, hogy azoknak, akik tanáraikat kísérik, ezt engedélyezni kellene. Kegyeskedjék ezt az előbb említett okokból elfogadni és jóváhagyni...”

A Helytartótanács elé a panasz 1770. március 11-én került. A Helytartótanács engedett, s már március 12-én úgy rendelkezett, hogy az ünnepek alkalmából a lelkészeket kísérő diákok ne essenek a koldulás tilalma alá, „mivel a megye ezt a vallási ügyekben kiadott határozatokkal szembenállókként sérelmezte”.

A Helytartótanács tehát — nem kívánva gyarapítani a vallásügyi gravamenek számát — a debreceni kollégium esetében engedett.

Nyomatékos kérés hangját ütötte meg Árva megye is. 1770. május 14-én Kubinban tartott gyűlésének határozatát felterjesztette a Helytartó-

tanáchoz, nem habozott nyomatékos érveire hivatkozni. Itt nem a nemesség, hanem a nép, az egész lakosság nevében beszél:

„... Megkaptuk a rendeletet és hű alattvalókhöz illő természetes engedelmességgel és megadással fogadtuk... Mégis, nem hallgathatjuk el és nem titkolhatjuk félelmünket, hogy az „artes liberales” művelésének eltiltása előreláthatóan a lelkekben ártalmas nyugtalanságot és zavart támaszt. Azon kívül, hogy az ifjúság útja az erényhez („virtus”) elzárul, az eke szarvához szorul vissza, és életmódjának semmiféle javítására nincs lehetősége. Ha a királyi intézkedés tartós lesz, akkor hazánkban, kivált Árva megyében, mely természeti adottságánál fogva hegyes és zord éghajlata miatt terméketlen, a szegény lakos („incola”) csekély vagyonkáját fiainak oktatására költi, s ily módon a közterheket, melyeknek viselésére főképpen kötelezve van, nem lesz képes viselni. Ehhez járul, hogy ebben a megyében a lakosság által ezidáig a lengyelekkel folytatott kereskedelem, mely a köz- és magánterhek elviselésében segítette a népet, a köz helyrehozhatatlan kárára meg fog szűnni, ha nem engedik meg az „artes liberales” által képességei kiművelését. Amellett a contributio mennyiségének beosztására, melyre az egyes falvak jobbágysági kötelesek, tudatlanságuk és a számolási ismeretek hiánya miatt, a már beszédett és a még kívánt mennyiségről nem fognak tudni számot adni. Végül, ami a köznyugalmat, biztonságot és közjólétet legnagyobb mértékben érinti: ha az említett királyi határozat érvénybe lépne, az osztrák ház számára katonai szolgálatra is kevésbé lennének alkalmasak. Mivel mindezek a királyi kincstárnak kárára válnának, azért kérjük a legmagasabb királyi Helytartótanácsot, hogy hathatós közbenjárásával hasson oda öfelségénél, hogy ifjúságunk, mely kéregetés nélkül, akár saját szülei, rokonai, akár más patronusok és jóakarók segítségével híján nem tudja tanulmányait folytatni, az előbbeni helyzetébe kegyesen visszahelyeztessék...”

Árva megye tehát teljesen az alattvalók érdekének szemszögéből nézte a diákság kéregetésének kérdését. Ennek részben az volt az oka, hogy nagy uradalmak estek a megye területére, nemessége viszonylag nem volt számos: amellett a paraszti gyökerekből sarjadt kereskedelmi tevékenység a megye népessége szellemi színvonalának emelkedését parancsolóan írta elő. Ez magyarázza a progresszív állásfoglalást. A mezőgazdaságból megélni nem tudó lakosság csak nagyobb képzettség mellett tudja életfenntartását biztosítani — ez a felismerés szól a sorokból. Polgárosodás iránti törekvés — a nép részéről észlelhető mindabban, amit a beadvány leír. A nemesi megye maga is ezzel tart, mert saját érdeke is egybeesik a parasztság törekvéseivel.

Bármily csábítónak látszana is — Pest és Sopron város állásfoglalásának ismeretében — az oktatás szabadságának korlátozásában a városi polgárság és a nemesség, kivált a szegény nemesség érdekütközését látnunk, melyben a polgárság, melynek fiai a tanulás terén előnyös helyzetben vannak, a korlátozás mellett, a nemesség pedig ellene foglal állást, a parasztfifjúság ez utóbbi egy részének védelme mellett járhat iskolába — a helyzet nem ilyen egyszerű. A polgárság állásfoglalása sem egyöntetűen elzárkózó — mint már Debrecen esetében is láttuk —, az állásfoglalás nem annyira rendi, mint inkább egyéni. Városok is védelmükbe veszik a szegény tanulókat. A protestáns Debrecen mellett, hol a felekezeti szolidaritás föléje kerekedik a polgári kényelemszeretetnek és érdeknek, a katolikus és részben görögkeleti lakosságú Zombor is felemeli szavát a megélhetés nélküli diákok érdekében.

„A Helytartótanács 1769 október 2.-i körözünyét, melynek értelmében a koldusdiákokat, akik a szülői támogatás hiánya vagy elégtelensége miatt nem tudják tanulmányaikat folytatni, az iskolák látogatásától el kell tiltani, megkaptuk. Az utasítást, mely királyi parancson alapszik, megfogadtuk. Városunk az alábbi észrevételt teszi. Általános tapasztalatból ismeretes, hogy polgáraink gyermekei ezáltal a szükséges instruktoroktól, akiket közönségesen preceptoroknak neveznek, meg lennének fosztva, pedig ezek magánoktatói tevékenysége nélkül az iskolával lépést tartani, sőt egyáltalán tanulni sem tudnak. Azok ugyanis, akiket szüleik segítenek, őket instruktoroknak használják. Következésképpen gyermekeink a tanulásban kárt szenvednének. Ezért alázatosan kérjük a Helytartótanácsot, engedje meg a szegény diákoknak legalább, kik otthonról elégséges segítséget nem kapnak, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére tartott szombatonkénti éneklést a perselyezéssel, hogy ezek is, ruházatuk beszerzésére, kis segítséget kaphassanak és mi is az ifjúság képzésének ezt a könnyebb módját vállalhassuk... Határoztuk magisztrátusi ülésünkön, 1770 november 21.-én, Zombor szabad királyi város bírāja és tanácsa.”

A diákok kéregetésének megtűrése érdekében észrevehetően széles egységfront van kialakulóban. Az egyik oldalon, a koldusdiákok mellett állnak az egyháziak, a katolikusok csakúgy, mint a protestánsok és különösen a szerzetesrendek. Különféle indokoltól vezetve, mellettük áll az előjogaival együtt ezúttal az általános szabadságjogokat is védő, részben rendkívül szegény és így szintén érintett nemesség is, mely azonban maga mellé tudja állítani ezúttal a gazdag és befolyásos nemeseket is. A szabadságjogok itt most gyakran a rendi jogok álarcában jelennek meg. De velük tart a városok polgárságának nagy része is és bizonyosan a jobbágyság is, melynek fiai szintén ott vannak a koldusdiákok közt. Észrevehetően mindaz, amit az országban közvéleménynek lehet nevezni.

A másik oldalon, a kolduló diákokkal szemben áll a hivatalos kormányzati állásfoglalás, mely a saját elképzeléseinek megfelelően szeretné a diákok iskolába járását irányítani, a gimnáziumok túlzottnak talált látogatottságát csökkenteni. Az irányítók a magát felvilágosultnak tartó abszolutizmus képviselői. Ezek, saját szempontjukból érthetően, félnek a spontán, számukra ellenőrizhetetlen mozgalomtól. De őket képviseli a politikai hatóság, a Helytartótanács, a hivatalos apparátus. Ezt csak a jómódú nemesek és polgárok egy része támogatja: azok, akiknek kényelmetlen a szegény diákok kérése, sőt azok látása is. Úgy is mondhatnánk: a gazdagok, a beérkezettek önzése, közönye, lelkiismeretfurdalása.

Érthető ezek után, hogy így a Helytartótanács rendelkezései ellenére sem szűnt meg teljesen a szegény diákok kéregetése, legfeljebb szervezettebb formát öltött. Noha helyenként is hoztak rendeleteket a koldusdiákok ellen, ezeket nem hajtották végre. Annymira nem, hogy még magában Pozsonyban sem tudtak végetvetni a régen meggyökeresedett szokásnak. Ez természetes is, hiszen a társadalom, a közvélemény a szegény diákokat támogatta, és pedig nemcsak a mellettük való kiállással, hanem tényleges adományokkal is. Ha nem így lett volna, a diákok kéregetése magától is meg kellett volna, hogy szűnjön; de nem így történt. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az egyéni adománykérés helyett a nagyarányú társadalmi támogatás elősegítette a közösségi formában történő gyűjtést, mint azt például Zombor esetében láttuk. A felülről jövő nyomás hihetőleg erősebben összekovácsolta a koldusdiákokat is, és a sorsközösség elhalványította

rendi eredetű különféleségüket, csakúgy, mint a közös cél: a tanulás lehetőségének biztosítása.

Kedvezőtlenül érintette a szegény diákok helyzetét a Jézustársaság feloszlatása, mert sokan elveszítették ezzel pártfogóikat. Az iskolákat átvevő világi papok és részben civil tanárok pedig a kormányzat iskolapolitikájától függő viszonyban voltak, azt részben helyeselték is, és így arra törekedtek, hogy a diákok adománygyűjtő tevékenysége megszűnjön. De a szokás még ezután is fennmaradt, s magában a kormányzat székelyén, Pozsonyban is csak az 1777. február 15-én tartott tanügyi értekezlet zárta ki a koldusdiákokat az ottani királyi katolikus főgimnáziumból.²⁰ Úgy látszik, annyit legalább sikerült elérniök, hogy „kihalási alapon” eltúrték a már stúdiumban levő diákok kéregetését. MÁRIA TERÉZIA uralkodása alatt országos viszonylatban gyökeresen valószínűleg nem is sikerült megszüntetni a diákság adománygyűjtését, a fennálló rendelkezések ellenére sem. A közvélemény és a szabályozó szándékok között az uralkodó személye volt az, aki a döntő szót kimondja: az uralkodónó pedig tudatában volt felelősségének és nem volt a radikális intézkedések híve.

Bár a módszeres szabályozás a tanügy terén már 1777-ben, a Ratio Educationissal megkezdődött, MÁRIA TERÉZIA alatt a szegények kiűzése az iskolából nem vált intézményessé.²¹

Teljesen megváltozott a helyzet, mikor II. JÓZSEF lett az uralkodó. Az ő törekvése arra irányult, hogy az eddigi szabadabb iskolázást teljesen az általa vélt államérdek szerint szabályozza. Ő nem riadt vissza a keményebb intézkedésektől sem.

Abból az alapelvből kiindulva — melynek gyökereit a II. FRIGYES porosz király gyakorlatában²² lehet fellelni, kit II. JÓZSEF sokban mintaképének tekintett —, hogy az állam szolgálatára legalkalmasabb réteg a nemesség, a polgári és jobbágyszármazásúakat az uralkodó a közpályára előkészítőnek tekintett gimnázium helyett a gyakorlati pályákra kívánta irányítani.

Így érthető meg az a Pozsonyban 1784. június 14-én kelt helytartó-tanácsi rendelkezés — aláírói gr. NICZKY Kristóf tanácsos és SOMSSICH Lázár titkár —, mely jóformán kirekesztette a közrendűek gyermekeit a középfokú, latin oktatásból. A rendelet érvelése: „A nemnemes származású ifjak közül sokan, de csekély sikerrel látogatják az iskolát, s ezáltal a földművelésre, iparra és kereskedelemre szükséges és alkalmas egyének számát fokozatosan gyérítik: ennél fogva öfelsége legkegyelmesebben elrendeli, hogy a földműves és polgári szülők gyermekei . . . az első és második

20. SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi királyi katolikus főgimnázium története*. Pozsony 1896. 210. l.

21. Jellemző, bár apró negatív bizonyíték, hogy pl. az 1775–1780 közti tanügyi vonatkozású határozatok tárgy szerinti mutatóját és rövid regesztáit tartalmazó — valószínűleg FESTETICH Pál részére készült — *Benignae ideales resolutiones regiae sphaeram Commissionis Studiorum et scholarum respicientes* című — kivonatoskönyvben nem találunk a megélhetés nélküli diákok kizárására vonatkozó utalást. (OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 4169.)

22. LOTZ A.: *Geschichte des deutschen Beamtentums*. 2. Aufl. Berlin 1914. 207. p. és ROSENBERG H.: *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The prussian experience 1660–1815*. Cambridge (Mass.) 1966, 156–157. p.

latin osztály bevégzése után más életpályára utasíttassanak, kivéve a ki-magasló tehetségűeket.”²³ Magyarán: a rendelkezés a magasabb fokú latin oktatást, mely az érvényesülés záloga volt, osztályprivilegiummá kívánta tenni. Nem is irányult ez csak a szegény közrendűek ellen, hanem általában a közrendűek ellen. Belejártszhatott ebbe mindenestre az uralkodónak az a szándéka is, hogy a nemességet — a szegény nemességet is — magának nyerve meg, oly módon, hogy ennek erős öntudatát és privilegium-féltését nyergeli meg.

A korlátozó szándék nem állt meg a polgárságnál. A következő rendelkezések még jobban szűkítik a gimnáziumokba felvehető számát, ami annál furcsább, mert olyan rétegek gyermekeiről volt szó, akik kiemeltek, uralkodói szolgálatban állnak — közvetve vagy közvetlenül — s társadalmi helyzetüket részben éppen az iskolázásnak köszönhatték. Az 1784. év október 25-iki királyi főigazgatói rendelkezés már a katonák, a só- és postaügyi hivatalnokok, a szabad királyi városok tisztviselői, az orvosok és mérnökök gyermekeit is, ha születésre nem nemesek, ugyanolyan elbánásban részesíti, mint a polgárok gyermekeit. Pedig ezzel az uralkodó hatalmi bázisának leg-hívebb támaszai ellen intézett támadást.

A szegényebbek kizorítására irányult a tandíj bevezetése is ugyan-ebben az évben, 1784-ben; alóla csak a lelkészek fiait vették ki, amivel hihetőleg a protestánsoknak és a göröghitűeknek — egyesülteknek és nem egyesülteknek — kívántak kedvezni, hiszen a katolikus papságnak nem voltak fiai.²⁴ Bár ez az évi 6 forintnyi tandíj nem volt nagyon magas, de az agrárjellegű, falun élő, állandó pénzsűkével küszködő szegénynemesség és parasztság fiai számára mégis komoly akadályt jelentett.²⁵

Nem csoda, ha ilyen körülmények között nemsokára ugrásszerűen csökkent le a gimnáziumok tanulólétszáma, mely egyébként a maximumot az 1750 és 1770 közti években érte el a legtöbb iskolában.

Hogy a tanulási elán megtört, azt mindennél jobban megmutatják

23. Hivatkozás a Helytartótanács 1784. június 14.-i, 14.127. sz. rendeletére. Idézi VÁGÓ Ferenc: *A gyöngyösi katolikus községi nagygymnasium története 1634-től 1895-ig*. Gyöngyös 1896. 87. lap.

24. KORNIS Gyula (i. m. I. 66. lap) kiemeli, hogy a tandíjrendszer a „hivatlan elemek” ellen volt szánva, a nemesség ellen is, mely nem akart adót fizetni. Valójában a nemesség soraiból is főleg a szegénynemesség ellen, mely éppen szegénysége miatt ragaszkodott annyira adómentességéhez. — A korlátozásokra és a kivételekre vonatkozólag ld. JURKOVICH Emil: *A besztercebányai királyi katolikus főgimnázium története*. Bb. 1895, 120–121. l. Még élesebben húzza alá II. JÓZSEF iskolapolitikájának jellegét NAGY Emilné VASS Klára: *Besztercebánya és a német szellemi élet*. (Bp. 1943) c. művében (86. l.): II. JÓZSEF szerint a középiskola a nemességnek való.

25. KORNIS (i. m. I. 65.) kiemeli a császár fiziokrata szándékait. Bizonyos, hogy célja volt a hivatalra aspiráló értelmiségijelöltek számának csökkentése. Nem lehet véletlen azonban a tandíjjal a szegény ifjak papi és szerzetestanári pályára lépésének megnehezítése sem, melynek következtében pedig csakhamar tanárhiány lépett fel, (uo. 70.). A konviktusok eltörlésével, mely főleg a nemességet érintette (uo. 66.) valószínűleg azt akarta a császár elérni, hogy a nemesség elsősorban az ő kegyéből adott ösztöndíjak révén tanuljon. Mindezek mögött a rendelkezések mögött az általa kialakítandó értelmiségi réteg tőle való teljes függőségének elérésére irányuló szándék sejthető.

az iskolát látogató tanulókról készült statisztikák. Miután ennek összefoglalása nyomtatásban már napvilágot látott, itt csak néhány iskolára utalunk. Kőszegen pl. az ottani gimnáziumban a diáklétszám a maximumot 1750-ben érte el 606 fővel; 1750—1770 közt átlagban 4—500 közt van, az 1770-es években még 200 felett; 1784-ben 253, 1789-ben már csak 115. Trencsénben a maximum 1740-ben van: 364 fő. 1750—1770 közt átlag 150 felett, 1777 után már 200 felett; 1785-től 120 alá csökken. Besztercebányán a maximum 1732-ben: 212, 1750—1770 közt általában 150 körül. 1785-ben csak 93, 1788-ban éppenséggel csak 59. Kassán a maximum 1752-ben: 629, 1750—1770 közt 400 körül; 1770 után csökkenés van — ez valószínűleg már az 1769. évi rendelkezés hatása —, de 1785-ben még mindig 235; a következő évben csak 163 és ezután e körül a szám körül stabilizálódik. Egyedül a debreceni református gimnáziumnál van emelkedés, éspedig tetemes; de kérdéses, hogy a korábbi adatok az egész iskolára vagy csak a togátus diákokra vonatkoznak-e? (Korábban átlag 100 alatt. Maximum 1780-ban: 337. Az 1780-as években 100 és 240 közt.)²⁶ Bizonyos, hogy a protestánsok, a vallási sérelem hangoztatásával — amit a kormányzat el akart kerülni — eredményesebben védték meg iskoláikat, mint a szerzetesrendek eltörlése vagy visszaszorítása után az államhatalomtól függő helyzetbe hozott katolikusok, minthogy a királyi katolikus gimnáziumban a kormányzat messzemenően könnyebben keresztülvihette szándékát, mint az autonómiájukat megvédő protestánsoknál. A „királyi katolikus” iskolák inkább voltak királyiak, mint katolikusok.

Nem csoda, ha csakamar II. JÓZSEF intézkedései után bíráló hangok is hallatszottak, melyek az oktatást korlátozó intézkedések hátrányaira mutattak rá.

HERSCHING Dániel pozsonyi főgimnáziumi igazgató már 1786-ban — tehát nem sokkal a tandíj bevezetése után — arról panaszkodik, hogy a tanulók száma hanyatlik. Ha ez a folyamat tovább is így tart — véli —, később nem lesz elég képzett ember az egyházi és a világi állásokra.²⁷

26. A számadatok FALLENBÜCHL 1. jegyzetben említett tanulmány 183—188. 1. közölt táblázatok alapján.
27. HIRSCHINGet idézi BAKONYVÁRI Ildéfonz: *A pápai katolikus gimnázium története a pálosok idején*. Pápa 1896. 67. l. Fontos az ugyanott idézett, protestáns gr. TELEKI József pécsi tankerületi főigazgató véleménynyilvánítása is: ha a tanulók száma így apad, nemsokára az állások betöltésére sem lesz elég ember. Ha ez talán némileg túlzás is, de kétségtelenül egy szimptóma felismerése. A gimnáziumok látogatottságának csökkenése egyébként nemcsak a katolikus gimnáziumok történéiről által megállapított tény, hanem az 1900-as évek körül az egész történettudományban közismert. Az egyháziaknak semmiképpen sem mondható MARCZALI Henrik például erről a folyamatról így ír: „Némi tekintetben ez reactiót jelelt, mert az előző korszakban már tényeleget a legtöbb helyen a nem-nemes tanulók száma felülmúlta a nemesekét.” Ugyancsak ő határozottan állítja, hogy a tanulók számának csökkentését a császár és a tanügyi bizottság éppenséggel célul tűzte ki, s ezt „fényesen” el is érte, bár csakamar „félteni kellett, hogy nem lesz elegendő tanult ember a hivatalok és különböző lelkészségek betöltésére”. Idézi a Kancelláriai Levéltár 15.253/1789. számú iratára hivatkozva, hogy a diáklétszám 1784/85-ben 8356, 1785/86-ban 6001, 1786/87-ben már csak 5526 volt. (MARCZALI H.: *Magyarország története II. József korában*. 3. köt. Bp. 1888, 313—314. l.) A közismert csökkenés a népszerű monográfiákban is említést kapott. Pl. *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra megye*. (Bp. é. n.) 258. l.

A bírálók, így az említett HERSCHING is, nehezményezték, hogy a szegényebbek tanulását elősegíteni hivatott ösztöndíjak száma kevés.

Az ösztöndíjak száma — a szükségeshez képest is, a korábbi társadalmi támogatáshoz képest is — valóban kevés volt. E téren számos téves nézet uralkodik. Ugyanis azok bővebb juttatása esetén se lett volna alkalmas a széles tömegek tanulási vágyának serkentésére; azok a szempontok ugyanis, amelyek szerint ezeket az ösztöndíjakat osztották, nem szolgálták a szegény diákok továbbtanulását, legkevésbé a jobbágyeredetűekét. Az ösztöndíjasok névsorát tartalmazó, s a Helytartótanáctól Impressa Circularia-ként az egész országba eljutó körözüvények nem tüntetik fel a jutalmazott diákoknak sem rendi állását, sem vagyoni viszonyait, a névsorból mégis látható, hogy az ösztöndíjban részesítetteknek kb. 60%-a a jobb módú birtokos nemesség, a tisztikar és a magasabb állású hivatalnokság fiaiból került ki, akik közt bizonyára kisebbségben kellett lenniük azoknak, akik az ösztöndíj nélkül nem folytathatták volna tanulmányaikat. De a fennmaradó 40%-ban sok prominens városi patríciuscsalád nevével találkozunk: főleg városbírák, tanácsurak fiai voltak a nevek viselői.²⁸ Az ösztöndíj tehát nem annyira a szegényebb diákok továbbtanulását volt hivatva elősegíteni, mint inkább az apák érdemeinek jutalmazását vagy megnyerésüket szolgálta II. JÓZSEF törekvései számára. Meg kell továbbá jegyezni azt is, hogy az ösztöndíjakban a gimnáziumi tanulás mellett egyetemi hallgatók, sőt normális iskolák tanulói is részesültek; 1786/87-ben 369 ösztöndíjas közül 291 volt gimnazista, 1787/88-ban 454 közül 387. Ugyanakkor a társadalmi segítség már 1738/39-ben csak a katolikus iskoláknál 1451 főnél volt megállapítható (összesen 5092 nyilvántartásba vett diák közül; 28,5%; az evangélikusoknál 676 diák közül 169 a segélyezett, 25%).²⁹

Az ösztöndíjrendszer II. JÓZSEF halála után is fennmaradt. 1795-ben pl. 458 tanuló kapott ösztöndíjat. A tandíj viszont legalábbis egyelőre, megszűnt. Mégis, a gimnáziumi tanulás nagy társadalmi méretei alábbhagytak. Ez különösen a Felvidéken volt érezhető, de másutt is az országban. A diákság száma ismét megnőtt, de nem olyan arányban, ahogyan az ország lakossága gyarapodott.

Hogy a gimnáziumok látogatottsága megcsappant, annak magyarázataira különféle lehetőségek vannak. Lehetséges, hogy a török, majd a francia háborúk nyomán egyrészt az ifjúság más irányú, katonai vagy gazdasági pályán való érvényesülése megkönnyebbedett, s ez a vállalkozó szellemű emberek részére gyorsan kínált emelkedési lehetőséget. Bizonyára hatott a felső népiskolák, a „normális iskolák” színvonalának emelkedése is. Ezzel együtt járt, hogy a gimnázium egyre inkább a rohamosan fejlődő

28. Nyomatásban megjelent ösztöndíjas-névsorok alapján készített statisztikai becslés. Ld.: Orsz. Ltr., Helytartótanácsi Ltr., Impressa Circularia, fasc. I. — 1786/87-ben az összes ösztöndíjasok száma 369, 1787/88-ban 454, 1788/89-ben is 454. 1786/87-ben 79%, 1787/88-ban 83% volt középiskolás, a többi egyetemi hallgató vagy a normális iskolák növendéke.

29. FELLENBÜCHL Z.: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai*, 216–217. l. között részletes statisztikai bontás összegezése alapján.

egyetemi látogatottság előkészítő iskolájává lett, vagy pedig a hivatalnok-utánpótlást biztosító intézménnyé. Mindezzel együtt járhatott — véleményünk szerint — az a tényező is, hogy ebben az időszakban kezdett meggyökeresedni az a felfogás, hogy mástól segítséget kérni: restellni való dolog. Az alamizsna — melynek a keresztény értékrendben más a jelentősége — távolról sem volt olyan lealázó a 18. század első felében vagy közepén, mint a racionalizmus térhódításával a század vége felé. A polgári törekvésről és szorgalomról, az egyéni teljesítményről vallott felfogás nem fért össze az alamizsna elfogadásáról korábban elterjedt nézettel. Meggyökeresedett az a szemlélet, hogy a gimnáziumba járás csak azoknak való, akiknek szülei eléggé jómódúak ahhoz, hogy a taníttatást elbírják. Amellett II. JÓZSEF volt az, aki a gimnáziumból kifejezetten „nemesi”, tehát „úri” iskolát akart csinálni.

Kétségtelen a másik oldalon, hogy az elemi, alapfokú, anyanyelvi iskola színvonala megjavult, és a „normális iskola” a gyakorlati életre készít elő. Így a gimnáziumba járó, latinus műveltséget szerző réteg élesebb osztály- vagy rendi jelleget nyer. A gimnázium a jómódúak, vagyonosabb nemesek és hozzájuk alkalmazkodni vágyó tehetősebb polgárok fiainak iskolája lett: új tantervével már nemcsak a korábban nélkülözhetetlen, de most már a mindennapi életben lassan visszaszoruló latin nyelvet és stílust oktatja, hanem a kor minden irányú általános műveltségét nyújtja, s elsősorban az egyetemre és a hivatali pályára készít elő. Aki elvégzi, ha polgári vagy jobbágyi sarjadék is, most már bizton pályázhat hivatalra és pályázik is.

Magától értetődik, hogy a gombamód növekvő hivatali szervezet elle- nére is ez csak korlátozottan vehet fel embereket. Tehát meggyérül a gimnáziumlátogatás, teljesen a kormányzat óhajta szerint és szándékainak megfelelően.

Hogy milyen mértékű ez a törés és mennyire kétségtelen, azt legjobban a statisztikai adatok szemléltetik.

Az Országos Tanulmányügyi Deputáció elaborátuma 1792-ben pontos számszerű összeállítást készített a királyi katolikus és a piarista gimnáziumokban tanuló diákokról,³⁰ osztályonként. Összehasonlítást nyer alábbiakban a gimnázium öt felső osztályának tanulólétszáma az 1738/40. évi országos diákösszeírás adatai és a Deputáció által megadott ugyancsak öt felső osztályának tanulólétszámával, 13 olyan iskolánál, melyeknek adatai 1738-ból is ismeretesek. (1738: principia, grammatika, syntaxis, poétika, rhaetorika osztályai, 1792: 1., 2., 3. grammatikai, 1. és 2. humanista osztály.)

30. *Elaboratum Deputationis Regnicolaris Litterariae*. Tom. II.: *Tabella quae Gymnasiorum statum actualem repraesentat secundum districtus litterarios. Pro Anno 1792.* (1791. évi számadatok) fol. 210—263. OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 664.

Gimnázium	1788	1792	Különbözet	Nyereség—Veszteség %
Buda	101	179	+ 78	
Eger	164	121	- 43	
Győr	340	176	- 164	
Kassa	153	156	+ 3	
Lőcse	106	93	- 13	
Nagyszombat	280	255	- 25	
Nyitra	419	211	- 208	
Pest	155	212	+ 57	
Pozsony	376	333	- 43	
Privigye	101	31	- 70	
Sopron	218	130	- 88	
Ungvár	134	90	- 44	
Vác	143	139	- 4	
Összesen:	2690	2126	- 564	-20.9%

Hozzá kell venni még azt a tényt is, hogy a szóban forgó több, mint félszázad (54 év) alatt az ország népessége hozzávetőlegesen 2,5–3,5 millióval nőtt, tehát a diáklétszám visszaesési aránya tetemesen nagyobb, mint ahogyan azt a nyers számok mutatják. A táblázatból igen jól kiolvasható egyébként Buda és Pest kulturális jelentőségének növekedése, Pozsony visszaesése is.

1776 és 1792 közt nem kevesebb, mint 27 katolikus gimnázium — főleg algimnázium — szűnt meg.³¹ Igaz ugyan, hogy az 1970-es évektől ismét erősen nőtt a gimnáziumok látogatottsága, csakhogy közben erősen nőtt az össznépeség száma is.

Mi ennek a folyamatnak a következménye?

A polgárság nagy tömegei ettől kezdve a normális iskolában kapják oktatásukat, ahol főként a német nyelv használatos. Ennek a gyakorlati életben betöltött szerepe egyre növekszik; csak lassan lendül támadásba a magyar nyelv, de ennek osztoznia kell a többi hazai „lingua vernacula”-val. A gimnáziumba járó polgári ifjúság ezzel egyre erősebben elkülönül

31. A megszűnt gimnáziumok névsora és a rájuk vonatkozó számadat uo., *Scholae grammaticales aut gymnasiales sublatae fuere*; fol. 264—305. A magasabb stúdiumot végzők számának visszaesése azonban nemcsak magyar jelenség volt. Herman MITGAU német történész mutat rá arra a tényre, hogy a 18—19. század fordulóján az egyetemi stúdium visszaesése, főiskolák, egyetemek megszűnése — bár igaz, részben más okokból — Németország államaiban is megfigyelhető jelenség. (H. MITGAU: *Soziale Herkunft der deutschen Studenten bis 1900*. = *Universität und Gelehrtenstand 1400—1800*. Limburg a. d. L., 1970, pag. 234.) Bizonyos azonban, hogy Magyarországon a gimnáziumi tanulóság számának csökkenése az ország általános kulturális helyzete miatt is különös súllyal érvényesült, s főként a falvakon élő, paraszti rétegekre hatott ki végzetesen, eltaszítva őket a magasabb iskolás műveltséggel való személyes kontaktustól, még ha ez az iskolás műveltség sokak számára archaikusnak is hatott, és enciklopédikusan kevesebb ismeretanyagot ölel fel, mint az újabb iskolai tananyag.

az iparos-kereskedő polgári rétegtől, melyből eredt. A nemesi-hivatalnoki ifjúság asszimilációs ereje pedig a gimnáziumban az együtt-tanulás során megnövekszik és e honorácior-ifjúság eszményévé egyre inkább a nemesi rang és a hivatalnoki életpálya lesz. 1760 körül, a „barokk” korban, a humán képzettségű, de gyakorlati pályán tevékenykedő, klasszikus műveltségű iparos-kereskedő polgár típusa még nem volt irreális; de a 18. század végétől kezdve ez a típus háttérbe szorul és egyre jobban elválik a polgárságon belül is a hivatali-értelmiségi pályára törekvő, ahhoz kötődő honorácior és a teljesen gyakorlati, de provinciális műveltségű, „deáktalan”, olykor ezélt le is nézett iparos-kereskedő típusa. Az osztrák ház kormányzati tendenciáinak megfelelt ez a fejlődés, örömmel látta, ha az iparos-kereskedő polgárság fiai gyakorlati pályára menet nem szereznek magasabb szintű, gimnáziumi képzettséget, egyrészt azért, mert a gyorsan szaporodó hivatalok nem tudták a sok pályázót felvenni, annál kevésbé, mert a magán-gazdaság fejletlensége miatt azok nyomása elsősorban a közhivatalokra nehezedett. De másrészt azért is, mert a kormánysajtó német lapjait olvasó, a gazdasággal elfoglalt iparos-kereskedő jobban kezelhető alattvalónak, lojálisabb polgárnak tűnt, kivált míg tartott a háborús prosperitás, mint a gimnáziumokból kikerült, szélesebb történelmi képzettséget szerzett, többet olvasó, ugyanakkor a túlszűfolt hivatalokban egyre rosszabb fizetéssel tengődő latin műveltségű fiatalság, melynek tagjai a klasszikus auktorok útján nemcsak a római köztársaság nagy korszakával ismerkednek meg, hanem a legújabb idők röpirat- és iránymű-irodalmához is másként viszonyulnak, ami a republikánus eszmények kifejlődéséhez vezethet.

Ugyanakkor az ipar és a kereskedelem viszonylagos fejletlensége, sőt időnkénti visszafejlődése — ami az ország nyersanyagellátó bázis szerepének következménye — nem segítette elő nagyobb számú, humán képzettségű, a honorácior-értelmiséggel versenyre kelni képes iparos-kereskedő, majd vállalkozói réteg felnövekedését, mely kulturálisan is képes helyét megteremteni — úgy, ahogy ez néhány nyugati országban megtörtént. A polgári rend legtehetségesebb fiai már a gimnáziumban átvették a tömegeiben eredendően is szegény és most egyre jobban szegényedő nemesség ifjúságának hivatalnokpályára törő ambícióit.

De még súlyosabban hatott ez a fejlődési irány a nép széles tömegeit tevő szabados és jobbágy-paraszt réteg viszonylatában. Ez a réteg igazában II. JÓZSEF idejében tanulta meg — amit korábban uralkodói szintről nem hallott, legfeljebb földesuraitól —, hogy a gimnáziumi tanulás a nemesi és polgári jómódúak osztályrésze. Ha azonban ezt a felfogást hallhatta is uraitól, az uralkodó azt sosem szentesítette; az egyháziak többé-kevésbé támogatták a tanulásban, a nemesség meg — legalábbis módszeresen — nem akadályozta. Kétségtelen, hogy tanulásának egyik indoka: az egyházi, főleg a szerzetesi pálya, a 18. század második felében, nem utolsó sorban éppen felsőbb nyomásra, vesztít vonzerejéből, hiszen a szerzetesrendeket előbb korlátozzák, majd meg is szüntetik, s a volt szerzeteseknek is más megélhetés után kell nézniük. A világi pályákon kevés volt az elhelyezkedési esély, bár tanító, mezővárosi jegyző, írnok lehetett a „deákossá” vált jobbágyfiú is. A protestánsoknál valamivel jobb volt a helyzet, mert a tü-

relmi rendelet nyomán az egyházközségi hálózat kiépül, több lelkészre, tanítóra van szükség, de a megtorpanás az iskolalátogatásban itt is érezhető, habár rövidebb ideig. Az önkormányzat sokban lefékezte az autokratikus uralkodó mindent szabályozni akarását ezeknek az iskoláiban.

De az a széles tömegekből kikerülő és azokra ható, népközelben élő tanulóság, mely társadalmi állásra, rétegre, nyelvre, sőt vallásra való különbség nélkül árasztotta el az országot, a széles rétegek emberi együtt-érzésére, segítségére apellálva, mely egyben a latin nyelvűség egy tán szerény, de kétségtelenül összetartó erejű pántját jelentette, elmúlásra volt ítélve. Pedig az Alföldön mendikáló szlovák diák, akit magyarok segítenek a tanulásban, és viszont: a Felföldön gyűjtögető magyar, olyan tényezőt képviselt, mely közelebb hozott egymáshoz embereket és népeket, társadalmi rétegeket. Bármennyi volt is a hiányossága a régebbi, szabadabb, kötetlenebb oktatáson, de ugyanakkor az adománygyűjtés kénytelenségén épülő tanulási módnak, mely az élet nehézségeivel szemben edzett embereket alakított, mégis ennek is voltak kétségtelen pozitívumai, melyeket a racionalista szervezési törekvések nem értettek meg.

Pedig a széles rétegek gimnáziumi szintű oktatására és a „deákosság” fenntartására, kiterjesztésére a 19. századi Magyarországon feszülő ellentétek csillapítására nagyon is szüksége lett volna a Kárpát-medence népeinek.

Zur Subsistenzfrage der Studentenschaft in Ungarn im 18. Jahrhundert

Z. FALLENBÜCHL

Die Studie beabsichtigt die Darstellung des Kampfes zur Erhaltung bzw. Abschaffung des Bettelstudentenwesens in Ungarn auf Grund einer Sammlung von Akten, die mit dem Titel *Studiosorum Catalogus et Regulatio* unter Archivsignatur Ung. Staatsarchiv, Archiv des Statthaltereirates, Miscellanea, Fasc. 29. Nr. 192. erhalten blieb. Diese Sammlung enthält Dokumente aus dem Zeitraum 1738–1770: ihre Entstehung scheint mit der allgemeinen Studienregulierung der Ratio Educationis (1777) in Zusammenhänge zu stehen, wo Akten früherer Zeit zu einer Sammlung vereinigt wurden. Selbstverständlich wurden zu dieser Studie auch die diesbezügliche Fachliteratur Ungarns und andere archivalische Quellen verwertet.

In Ungarn war das Schulwesen — in dieser Studie wird nur die Mittelschule, das Gymnasium behandelt — im 18. Jahrhundert bis 1777 fast vollständig eine kirchliche Sache. Die Gymnasien sind konfessionell; sie werden bei den in der Mehrzahl stehenden Katholiken von den geistlichen Orden (Jesuiten, Piaristen, Paulinern) erhalten, bei den Protestanten von den Superintendanturen oder den städtischen Gemeinden. Bei jeden dieser Gymnasien wird — auch in den untersten Schulklassen — die gute Erlernung des Lateins bestrebt. Obwohl im 18. Jahrhundert dieses Überwiegen des klassisch-humanistischen Lehrstoffes für etwas Veraltetes zu sein scheint auf Kosten des praktischen Wissens, muss man jedoch berücksichtigen, dass die Gymnasien im allgemeinen zum Teil Erziehungsintitute sind — besonders für den wohlhabenden Adel — zum Teil aber auch eine praktische Vorbereitung für den Priester- und Juristenstand, wo eine Vortragskunst sehr wichtig ist. Man muss es auch berücksichtigen, dass im polyglotten ungarischen Staat des 18. Jahrhunderts die lateinische die Amtsprache, zum Teil auch die Gerichtssprache ist, wobei die Erlernung eines einwandfreien Lateins unentbehrlich sei.

Unter diesen Umständen ist es verständlich, dass der Drang für das Gymnasium in Ungarn in diesem Zeitalter ausserordentlich gross und lebhaft gewesen war. Das Studium selbst war unentgeltlich, jedoch mussten die Studenten selbst für ihren Unterhalt sorgen. Diese Kosten wurden zum Teil von den Eltern gedeckt, aber auch die Lehrorden oder Superintendaturen halfen vielen armen Studenten, damit sie ihre Studien absolvieren können. Fast alle Schulen waren in den grösseren Städten oder Marktstellen. Die Bürgerschaft dieser Städte wäre also in einer vorteilhaften Lage gewesen, sie machte aber daraus nur zum Teil Gebrauch. Die meisten Studenten waren aus dem Lande: adelige oder bäuerliche Sprossen. Eine amtliche Verhinderung des Studiums der Leibeigenen Kinder gab es in Ungarn nicht, jeder, der wollte, wurde angenommen, woher er gekommen sein mag. Die Bauernsöhne studierten aber ganz besonders um sich den geistlichen Stand zu widmen, denn dieser bot für sie am ehesten Möglichkeit im Weiterkommen. Jedoch gab es für sie und auch für die Kinder der armen Adeligen ein grosses Problem: jenes des Unterhaltes. Stipendien waren selten und auch die Erhaltung durch die Kirche hatte begrenzte Möglichkeiten. So erhielten sich viele Studenten — adelige und bäuerliche — durch den Bettel, wie auch anderswo in Europa zu dieser Zeit, in mehr oder minder organisierten Form.

Im Jahre 1738 brachte eine grosse Pestseuche einen Wandel in den bisherigen freien Kräftepiel. Der Statthaltereirat Ungarns — ein Organ des immer stärker werdenden fürstlichen Absolutismus des Habsburgischen Herrscherhauses entschloss sich, dem Bettelstudentenwesen Schranken zu setzen, damit das Herumziehen der Studenten im Lande aufhöre. Der Statthaltereirat gab einen Befehl aus, dass sämtliche Gymnasialschuldirektoren und Akademiedirektoren einen Katalog ihrer Studenten dem Statthaltereirat zusenden sollten, mit Bezeichnung des Namens, Gesellschaftsstandes, Herkunftsortes und der Subsistenzgrundlage jedes Studenten. Diese Konskription bietet ein wertvolles historisch-statistisches Material zur Rekonstruktion des Studentenwesens von Ungarn um 1740 dar, obwohl sie nur zum Teil durchgeführt wurde, denn die wegen der Pest schon geschlossenen Schulen sandten die Katalogen nicht mehr ein. Die eingesendeten und erhaltenen Kataloge wurden vom Verfasser dieser Studie schon anderwärts bearbeitet. (Z. AMBRUS-FALLENBÜCHL: *Die Unterrichtsverhältnisse in den Mittelschulen Ungarns im 18. Jahrhundert.* = *Történelmi Statisztikai Évkönyv 1965—1966.* Bp. (1967) 175—239. pag.; ungarisch, mit deutschem u. englischem Auszug.) Die Angaben über 5092 katholischen und 1185 protestantischen, insgesamt 6277 Studenten ergeben, dass diese zu 26.2% aus Hilfstätigkeit von Privaten oder des Publikums lebten, wobei aber der Prozentsatz nur eine Mindestzahl ist.

Von nun an wollte der Statthaltereirat eine immer stärkere Kontrolltätigkeit über die Studentenschaft ausüben, und das Bettelstudentenwesen zurückdrängen. Dies geschah auf die Berufung eines Gesetzes vom Landtag 1715, Artikel 105, dass die Ausbildung der zuhause verborgenen Jugend von gutem Hause anordnete, jedoch nicht durchgeführt wurde. Im Jahre 1741 machte der Statthaltereirat einen Dekretentwurf, laut dessen nur den Söhnen von Adeligen der Zutritt in die Gymnasien ohne weiteres gewährt sein sollte; auch die Söhne der Bürger sollte man nicht ausschliessen, die Bauernjungen dagegen nur mit Erlaubnis des Grundherrn und nur im Falle, wenn sie die Eltern anständig erhalten und ausserdem ein gutes Zeugnis aufweisen können. Der Entwurf hatte zum Ziel das Ausschliessen der Bettelstudenten aus den Gymnasien, die — tatsächlich falsch — mit den Bauernsöhnen identifiziert wurden. Als Begründung wurde die merkantilistische These von der Sicherung des Arbeiterbedarfes der Landwirtschaft und der Industrie angegeben. Tatsächlich war der Drang der Bauernjugend zum Studium gross gewesen. Z. B. waren 1738 in Sopron-Ödenburg bei den Jesuiten 41% der Studenten in der obersten Klasse der Rhetorik — also bei den Absolventen — Untertanen- und Litensöhne, nichtadeliger und nichtbürgerlicher Herkunft, in Privigy (Prievidza, Slowakei) bei den Piaristen 38%; in anderen Orten etwas weniger, jedoch fast überall in beträchtlicher Zahl. Ein Teil der unterstützungsbedürftigen war aber adeliger Abstammung. So hatten Z. B. in Nyitra (Nitra, Slov.) bei den Piaristen von 75 Rhaetoren aus adeligem Hause nur 38 sicheren Lebensunterhalt, also 50,6%, die anderen mussten sich der Hilfe Anderer zuwenden. Sicherlich war das Bettelstudentenwesen keine gute Lösung; sie botete viele Möglichkeiten zu Exzessen; jedoch war sie das einzige Mittel zum Studium für Arme in einem Land, wo es wenige Stipendien und Gönner gab. Auch bedeutete das Bettelstudententum eine wesentlich leichtere Last für den Einzelnen, denn es war dem

Wesen nach nichts anderes, als eine Art von sozialer Fürsorge des geistlichen und weltlichen Intelligenznachwuchses. Denn eine institutionelle Hilfe zum Studium selbst der armen adeligen Jugend wollte auch der Statthaltereirat — trotz des Artikels 1715: 105 — nicht gewähren. Der Urgent dieses Dekretentwurfes, Leopold Graf von NÁDASDY, Statthaltereirat und von 1746 Landeskanzler Ungarns, hatte die Ursache des Bettelstudentenwesens zu seiner Zeit nicht richtig erkannt. Es war nämlich auch eine Kombination von Unternehmung zur Erreichung einer Lebensbahn und einer zeitweiligen Existenz.

Die immer härter werdende Behandlung der armen Studenten von Seiten der städtischen Behörden — die die Intentionen des Statthaltereirates hinter dem Rücken fühlten — führte seit 1750 immer häufiger zu Studentenunruhen. 1752 in Pozsony (Bratislava), 1753 in Komárom (Komarno), 1755 in Eger (Erlau), 1756 in Nagyszombat (Trnava) usw.

Die Teuerung der Subsistenz- und Lehrbehelfskosten drang selbst die königlichen Beamten, für ihre Kinder von den neu gegründeten Stipendien in den Ritter- und Militärakademien und in den Gymnasien gebrauch zu machen.

Die Städte währten sich im wachsenden Masse gegen die Bettelstudenten, dagegen sahen sie die gut zahlenden reicheren, in denen sie gute Verbraucher für ihre Waren sahen, gern. Dem Statthaltereirat wurde immer wieder auf die Steuerfähigkeit als entscheidenden Faktor vonseiten der Städte hingewiesen, und das wurde gerne akzeptiert. Die einzelnen Städte verfahren gegen die Bettelstudenten nicht einheitlich. Pest wollte z. B. i. J. 1761 das Beispiel von Sopron-Ödenburg folgen, wo die Jesuitenpatres die Last der armen Studenten auf sich nahmen, während das Bettelstudententum in Pest sich weiter hielt.

Im Jahre 1766, etwas nach dem Landtag 1764/65, wo zwischen dem absolutistischen Staat und der Adelsrepräsentation der Bruch in ein entscheidendes Stadium trat, ging die Regierung daran, das Schulwesen stärker unter seinem Einfluss zu ziehen. Eine erneuerte Konkription der Schulen fand statt. Bald darauf, am 2. Oktober 1769 erliess der Statthaltereirat ein Dekret, laut dessen nur mit sicherer Subsistenzmitteln versehene Studenten in die Schulen aufgenommen werden dürfen. Die Verordnung bezog sich auch auf die adelige Jugend, und auch auf die Protestanten. In den katholischen Schulen war es schon zwar 1738 verordnet, jedoch nie durchgeführt. Eine einheitliche Empörung von Seiten der Stände war die Folge. Die Komitaten — Repräsentanten der privilegierten Stände — belagerten den Statthaltereirat mit Vorlegungen. Komitat Trentschin — Heimet eines armen Kleinadels — betritt den Standpunkt, das der freie Schulbesuch ein konstitutionelles Recht sei. Den selben Standpunkt vertraten die nordöstlichen, oppositionell gesinnten Komitate Torna, Zemplén und Ugocsa. Die königliche Freistadt Debrecen und Komitat Bihar fürchteten, dass die Verordnung dem protestantischen Schulwesen hinderlich sein wird, und argumentierten mit der verfassungsmässigen Religionsfreiheit. Auch Komitat Pest schloss sich der Opposition an, und Komitat Árva im äussersten Norden wies darauf hin, das das Volk, das sich aus dem Handel mit Polen ernährt, der Bildung bedarf. Auch die königliche Freistadt Zombor (Sombor) bat um eine teilweise Mässigung der Verordnung. Die öffentliche Meinung war sichtbar gegen die neue Verordnung.

Die Auflösung des Jesuitenordens 1773 bedeutete für das Bettelstudententum einen schweren Schlag, denn sie verlor einen mächtigen Befürworter. Bald danach begann die Neordnung des Studienwesens mit der Ratio Educationis 1777. In Pressburg wurden zu dieser Zeit die Bettelstudenten von dem dortigen königlichen Gymnasium ausgeschlossen. Zu Lebzeiten MARIA THERESIENS war aber die Austreibung der Armen aus den Schulen nicht hart durchgeführt. JOSEF II. liess aber, besonders von 1784 an, das Gymnasium in eine Lehrinstitution für wohlhabende und besonders für den Adel umgestalten. Der Besuch der Gymnasien fiel zahlenmässig stark zurück. Die Protestanten, konnten durch die Autonomie ihre Schulen den verhängnisvollen Massnahmen besser entziehen, als die Katholiken, deren Schulen sich weitgehend in staatliche Lehrantalteten umwandelten. Der zahlenmässige Rückfall wurde rasch erkannt, und es wurden Stimmen laut, das durch die neue Studienpolitik des Kaisers nicht einmal der Nachwuchs für geistliche und weltliche Intelligenz gesichert sei. Zweifelsohne schuf der Kaiser ein neues Stipendiensystem, aber die Stipendien kamen nicht sosehr den armen Schülern zugute, sondern dienten vielmehr zur Belohnung

oder Gewinnung der Väter. Den zahlenmässigen Rückfall des Studiums gibt eine Tabelle klar zum Ausdruck, wo die Studentenzahl von 13 Gymnasien in den obersten fünf Klassen aus 1738 und 1792 verglichen wird. Es kommt daraus hervor, dass i. J. 1792 um 20,9% weniger Studenten in den betroffenen Schulklassen zu finden waren als 54 Jahre vorher, obwohl die Bevölkerung des Landes inzwischen mit 2,5—3,5 Millionen grösser geworden war. Auch der Rückfall der Schulenzahl ist — besonders auf katholischer Seite — durch die josephinischen Massnahmen beträchtlich: 27 Gymnasien — besonders den breiten Volksmassen nahe Untergymnasien — wurden aufgehoben.

Obwohl dieser Studienrückgang — auf der Ebene der Universitäten — ungefähr im selben Zeitalter durch die Forschungen von Herrmann MITGAU auch in Deutschland nachzuweisen ist, war dieser Prozess für Ungarn viel verhängnissvoller. Er half die breiteren Volksmassen vom Gymnasialstudium zu entfernen: der Kontakt der Mittelschule mit dem Bauernvolke und der armen Bevölkerungsschichten überhaupt wurde loser, und das alte Latein — schliesslich ein völkerverbindender Faktor — ging infolgedessen immer mehr zurück.

